

Çağdaşlaşma Sürecinde Osmanlı İstanbul’unda Bebek Bakımı *Baby Care during Ottoman Istanbul in the Process of Modernization*

Gül Hanım Göktaş Cengiz*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Süleyman Demirel Üniversitesi
hanimgoktas@sdu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5647-7818

Başvuru / Submitted:

21 Eylül 2023

Kabul / Accepted:

14 Kasım 2023

DOI: 10.21021/osmed.1363906

Atıf/Citation:

Cengiz, G. H. G. “Çağdaşlaşma Sürecinde Osmanlı İstanbul’unda Bebek Bakımı”, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 287-316.

Benzerlik / Similarity: 24

Öz

Dönüşüm çağı, en uzun yüzyıl gibi farklı ifadelerle betimlenen 19. yüzyıl Osmanlı’da her alanda çağdaş Avrupa merkezi odaklı değişimlerin dönemidir. Yüzyılın sonlarında değişim merkezinde toplumun en küçük bireyleri çocuklar bulunmaktadır. Dinsel ve kültürel çeşitliliğin merkezi başkent İstanbul onların hayatında doğum, beslenme ve bakım aşamalarının geleneksellik ile yeniliklerin harmanlanarak hissedildiği yerin başlangıcıdır. Çalışmanın amacı, şüphesiz çağdaş devletlerde olduğu gibi Osmanlı İstanbul’unda çocuk ölümlerinin çoğunluğunu oluşturan 0-2 yaş grubunun beslenme ve bakım plânını incelemektir. Alanında uzman hekimlerce kaleme alınan özellikle Besim Ömer’in bebek bakım kılavuzları araştırmanın başlıca kaynaklarıdır. Yine dönem değişimleri ve yansımalarının yakından izlendiği çoğunlukla kadın, çocuk dergi ve gazeteleri, hatıratlardan gereğince faydalanılmıştır. Bu kaynaklarda ağırlıkta kadın yazarların çağdaş bebek bakım yöntemlerine dair bilgi ve tecrübelerini aktarması hem cinslerini etkileme noktasında ilgi çekici bir ayrıntıdır. Bu çerçevede anne sütü temelli beslenme, sterilize edilen hayvan sütleri, çağdaş beslenme bakım araç-gereçleriyle bebek bakım yöntemlerinin ne kadarının Osmanlı evlerinde uygulandığı merak konusudur. Bir taraftan savaşlar ve sonuçları itibarıyla son derece yoğun ve yorgun yıllar geçiren Osmanlı’nın diğer taraftan yaşadığı insan kayıplarını sağlıklı yenidoğan dünyaya getirme ve hayat kalitesini artırma noktasında bebek bakım yöntemlerini geliştirmeye çalışması çağdaş tıbbın nimetlerinden faydalanması oldukça dikkate değer hususlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, bebek, beslenme, bakım, değişim.

Abstract

The 19th century, which is described with different expressions such as the longest century, is the period of contemporary European center-oriented changes in every field in the Ottoman Empire. At the end of the century, children are the smallest members of the society at the center of change. The capital city of Istanbul, the center of religious and cultural diversity, is the beginning of the place where birth, nutrition and care stages are felt by blending tradition and innovation in their lives. The aim of the study is to examine the nutrition and care plan of the 0-2 age group, which undoubtedly constitutes the majority of child deaths in Ottoman Istanbul, as in its contemporary states. Especially Besim Ömer's baby care guides, written by specialist physicians in the field, are the main sources of the research. Again, mostly women's and children's magazines and newspapers, and memoirs, where the changes and reflections of the period are followed closely, have been used appropriately. It is an interesting detail in terms of affecting both genders that women writers mostly convey their knowledge and experience about contemporary baby care methods in these sources. In this context, it is a matter of curiosity how much of breast milk-based feeding, sterilized animal milk, modern nutritional care equipment and baby care methods were applied in Ottoman homes. It is quite remarkable that the Ottoman Empire, which had extremely intense and tired years due to wars and their results, on the other hand, tried to develop baby care methods in order to bring healthy newborns to the world and increase the quality of life, benefiting from the blessings of contemporary medicine.

Keywords: Ottoman, baby, nutrition, care, changing.

Giriş

Doğum her dönemde tüm toplumlarda kadınları uğraştıran bir mesele olurken; bu konudaki uzmanlaşmaya rağmen geleneksel yöntemleri sürdüren tecrübeli kadınların etkinliğini sürdürmesiyle varlığını devam ettirmiştir. Heywood, zor doğumlar için “*forseps*” kullanan erkek ebelerin 18. yüzyılda görünürlüklerini ifade ederken genel itibariyle bebeklerin çoğunun “*cicianne*” denilen evli ve yaşça büyük çocuklu kadınlarca doğurtulduğunu belirtmiştir.¹ Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın ikinci yarısında evde alaylı ebelerce yapılan doğumlar devam ettirilirken, diplomalı ebelerin yüzyılın sonlarına doğru en azından Dersaadet bazında yaygınlaştırılmaya çalışıldığı anlaşılmıştır.² Evlerinin kapısında “*şehadetnameli kabile*” yazan bir bölümünü teçhizatlı bir muayenehane olarak kullanan bu kişiler acil durumlarda buradan alınıp “*ellerini kaynamış su, asitfenikli sabun, tırnak fırçası ile yıkayıp alkolden geçirerek etüvden geçirilen doğum çantası eşliğinde*” bebekleri dünyaya getirmişlerdir.³ Ancak halkın çoğunluğu yıllarca benimsedikleri alaylı ebelerce yaptırılan evdeki doğumdan vazgeçecek gibi değildi. Çünkü onlara göre 1892’de açılan çağdaş tıbbın teçhizatıyla donatılan Viladethane’de doğum yapmak olağan dışı bir durumdu.⁴

“*İmparatorluğun en uzun yüzyılı*” olarak bilinen 19. yüzyıl Osmanlı’da geleneksellik ile yenileşme unsurlarının harmanlandığı çoğu zaman bir arada yürüdüğü dönemdir ve bu durum çocuk bakımına da yansımıştır. Mesela doğumu yaptırılan ebe tarafından ancak bağırdıktan sonra göbeği kesilen bebek,⁵ vücut âzâları kontrol edildikten sonra ılık suyla banyo ettirilmiştir. Sonrasında çeşitli pamuklu bez ve tülbentten oluşan içine çörek otu serpilip özenle hazırlanan kibleye doğru asılıp hazır edilen nazar ve kundak takımı ile giydirilmiştir.⁶ Avrupa’da bazı bebeklerin bu aşamada nefeslerini kontrol için körük kullanılmış, yine bağışıklığı güçlendirmek için mesela Rusya’da sıcak ve arkasından soğuk suya bandırma Moskova’da buzda ve karda yuvarlama âdeti uygulanmıştır.⁷ Osmanlı’da bu konuda fazlaca korumacı bir tutum hâkim olurken yenidoğanların sıcak tutulması

¹ Almanya ve Danimarka’da profesyonel ebelik 13. yüzyıla kadar gitse de bunlar ciciannelerin gölgesinde kalmışlardır. Colin Heywood, *Baba Bana Top At! Batı’da Çocukluğun Tarihi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 59-61.

² 1827’de askerî modern tıp eğitimi vermek için açılan Mekteb-i Tıbbiye, 1839’da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şâhâne olarak yurtdışından çeşitli uzmanların eğitim verdiği, kamu sağlığı alanında çeşitli uzmanların yetiştirildiği kurum hâline gelmiştir. Burada 1842’den itibaren cerrahî öğrencilerine ebelik eğitimi vermeye başlanmış, öğrenciler yabancı hocalardan ders almış ve yurtdışı deneyimi edinmişlerdir. Nil Sarı, “Mekteb-i Tıbbiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, (Ankara 2004), 4.

³ Ebe hanımın evdeki muayenehane odası şöyle tasvir edilir: “kahverengi muşamba kaplı bir divan, duvarda çerçevelenmiş bir diploma, Besim Ömer Paşa’nın hastanedeki ebe namzedi(adayı) hanımlarla beraber ameliyat esnasında çıkartılmış fotoğrafı göze çarpar. Hatta evde havagazı ve terkos suyu tesisatı mevcuttur.” Refik Halid Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, yy.), 5-8.

⁴ Karay’ın anılarında durum şöyle özetlenir: Doğumlar hâlâ evdedir çünkü hastanede doğurmak abes gelir. “Avrupa’da hastanede doğuruyorlar, doğan çocukları, doğuran anaları bir araya koyuyorlar birşeycikler olmuyor.” Diğer diyalogda “Ben anamızdan gördüğüm gibi yaparım, insan durup dururken gidip hastanede doğurur mu? Bu ne münasebetsizlik, ne züppelik!” Karay, a.g.e., 8. 23 Aralık 1912’deki Nevhiz’in doğumu evde bir ebe ile tecrübeli komşu ve akrabalar eşliğinde gerçekleşmiştir. Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhiz’in Günlüğü*, (İstanbul: YKY Yayınları, 2008), 13-14.

⁵ “*Habl-i sürrevisi*” denilen bu durum önemlidir, göbek bağı keskin bir makasla dört parmak yukarıdan kesilmelidir.” Emine Seher Ali, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329, 2-3.

⁶ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946), 20-21. Karay, a.g.e., 8.

⁷ Heywood, a.g.e., 62.

gerektiği vurgulanarak kışın doğan çocukların daha çok soğuktan ölme sebebi üzerinde durulmuştur.⁸

Yenidoğanın ağlayabilmesinin önemi üzerinde uzmanlar ısrarla durmuşlardır. Anne rahminde alışmış olduğu hava ile doğduğunda teneffüs ettiği ortam arasındaki fark oldukça fazlalaştığından bebeğin bağırmasıyla o sıcaklık ve alışma sürecinin vücutça oluşturulduğunu belirtmişlerdir. Osmanlı’da yıllardır doğumdan hemen sonra uygulanan tuzlama âdetinin aynı gayeyi güttüğü anlaşılır. Terakki-i Muhadderat dergisinde “*Yeni Doğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat*” başlığıyla bilimsel yazılar kaleme alan Doktor Veli Bey, anne karnından yeni çıkan bebekteki mekonyum veya “*çocuk sakızı*” olarak tabir edilen sıvıdan, faydalarından bahsetmiştir.⁹ Buna göre yenidoğanların doğduklarında anne karnından gelen bu koruyucu tabaka ile mümkünse 3-4 gün durması onu dışarıdaki zararlı havaya karşı koruyabilir. Bu sebeple ilk banyonun şiddetle ovmadan, sabun ve rakı kullanmadan yaptırılması elzemdir. Yıkandıktan sonra kuru ve ılık beze sarılan bebek, korunaklı olan en az 4-5 en fazla 10-12 güne düşmesi beklenen göbek bağı ile yaşamına devam eder.¹⁰

19. yüzyıla kadar Avrupa ve Osmanlı’da eşgüdümlü olarak çocuk bakımı konusunda geleneksel yöntemler nesilden nesile aktarılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında yenileşmeler ile birlikte ebeveynler, doktorlar ve çocuk yetiştirme konusunda meraklı kişilerden tavsiye almaya başlamışlardır. Özellikle 1880 ve 1890’larda yetkinleşen tıp biliminin insan sağlığına dair müdahaleleri eğitime dayalı yeni görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Pasteur’un mikropların hastalığa neden olduğu teorisi sayesinde dezenfeksiyon ve antiseptikler yoluyla mikropların çoğalmasını engellemeyi öğrenen hekimler, annelere etkili tavsiyelerde bulunmaya başlamışlardır. İnek sütünü kaynatmak, beslenme aletlerini temiz tutmak, beslenmeden önce elleri yıkamak gibi öneriler bu dönemden itibaren “*sağlıklı bebek yetiştirme kılavuzları*”na yansımıştır.¹¹

Refik Halid’in “*Şüphe yok ki bu devirde çocuk bakımı İstanbul’da yeni bir yola girmiştir.*”¹² dediği II. Abdülhamid döneminde çocuk sağlığı ile ilgili gelişmeler Osmanlı’da hız kazanmıştır. Osmanlı Devleti’nin ilk çocuk hastanesi 5 Haziran 1899’da açılmıştır. II. Abdülhamid döneminde yetişen aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin ilk pediatri hekimlerini meydana getiren uzmanlar yurt dışında eğitim alarak açılan bu hastanede çocuk hasta tedavi etmişler, kitaplar ve bakım kılavuzları yayımlamışlardır.¹³ Hekim Louis Pasteur ile yapılan görüşmeler üzerine, Fransa sıhhiye müfettiş muavini Hekim Andr Chantemesse bakteriyoloji çalışmaları için Dersaadet’e gelmiştir. 1893’te Bakteriyoloji laboratuvarının kurulması ile halk sağlığı alanında önlemler alınmıştır. Doğum ve

⁸ “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 33, 8 Muharrem 1287, 4. Hayriye, “Çocuk Bakmak”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 15, 27 Cemaziye’l ahir 1286, 7-8.

⁹ “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varakanın Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 35, 29 Muharrem 1287, 3-4.

¹⁰ Doktor Veli Bey’e göre, yenidoğanların göbek bağı durumlarından ne zaman öldükleri teşhis edilebilir. Göbek bağı kuruyorsa, çocuğun diri doğup sonradan öldüğü; bağı kurumamışsa cansız doğduğu veya doğumu esnasında öldüğü hükmolunabilir. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, 4.

¹¹ Heywood, a.g.e., 86.

¹² Karay, a.g.e., 15.

¹³ Alan Duben-Cem Behar, *İstanbul Haneleri 1880-1940*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 249.

çocuk sağlığı konusunda dönemin ilk hekimlerinden Besim Ömer,¹⁴ Paris'te hekim Budin'in yanında kaldığı süredeki tecrübelerine dayanarak yenidoğan muayanehanesi açmıştır. Burada bebeklerin gelişimini yakından takip edip annelere beslenme ve bakım eğitimi vermeyi, sütü yetmeyenlere takviye pastörize süt sağlamayı planlamıştır. Açtırmış olduğu sıhî süt müessesesi ile taze ve muayene edilmiş sütlerin memleketin her köşesine yayılmasını amaçlamıştır.¹⁵

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren süreli yayınlardan özellikle çocuk ve kadın dergilerinde çocuk bakımı ve sağlığı hakkında yazılar kaleme alınmıştır. Çalışmada yararlanılan ve toplumun reflekslerinin yakından izlendiği bu dergilerde genellikle "*Hıfz-ı sıhhat*" başlığı altında sağlıklı çocuk büyütme rehberi niteliğindeki yazılar, salgınlardan kaçınma yolları ve kayda değer son gelişmeler verilmiştir. Yazılar çocuk hekimi, bebek bakımında uzman kişiler veya tecrübeli kadınlarca kaleme alınmıştır. Konuya dair Tercüman-ı Hakikat'te "*Hıfz-ı sıhhat*" başlığına ve verdiği bilgilerin önemine atıfta bulunularak "*Şu serlevhamızın ne demek olduğu anlaşılıyor. Sıhhat ve afiyeti saklamak ve muhafaza etmek demektir. Bu bir ilimdir. Hem de en güzel ilimlerden birisidir. Zira sıhhati muhafaza ederek hasta olmamanın yolunu gösterir.*" denmiştir. Tercüman-ı Hakikat yazarı Mazhar ile Mümeyyiz gazetesi yazarı Sâdi, bir insanın sağlığına en çok dikkat etmesi gereken zaman olarak erken çocukluk yıllarını işaret etmişler, 10 yaşına kadarki sürenin üzerinde önemle durmuşlardır. Bu süreçte, iyi bir beslenme, teşekkürlü bir bakım, düzenli fiziksel hareketlerin kaliteli bir ömür için vazgeçilmez unsurlar olduğu noktasında anlaşmışlardır.¹⁶

Genellikle dergiler kadınlığı annelik ile ilişkilendirdiklerinden bu görevi onların hakkıyla yerine getirebilmeleri için hamilelikten doğuma, bebek bakım yöntemlerine, terbiye ve eğitime kadar her süreci onlara rehber niteliğinde sayfalarında paylaşmışlardır. Paylaşılan konular çağdaş tıbbın gerektirdiği yöndedir ve halktaki bilinçlenmeyi göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı Devleti'nde dönem basını yanında tıpkı Avrupa'da olduğu gibi kızlara küçük yaşta mektepte sağlık bilgisi, çocuk yetiştirme ve diğer ev işleri hakkında dersler verilmiştir.¹⁷ "*Kadın ne derece malumatlı olursa onun âgûş-ı terbiyyetinde büyüyecek çocuk o kadar âli terbiye görür... Kadınlar insanlığın*

¹⁴ 1862 yılı İstanbul'unda doğan Besim Ömer, 1885'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den mezun olmuştur. Aynı yıl Tabib Yüzbaşı rütbesiyle bir yandan Haydarpaşa Tatbikat Hastanesi'nde, Askerî hastanelerde çalışırken, diğer taraftan Mekteb-i Tıbbiye'de Ebelik Öğretim Görevlisi görevini yürütmüştür. Kadın doğum uzmanı, ebe eğitmeni olarak tanınsa da uzman çocuk hekimi, halka tıbbî ve sıhî bilgileri uygulayan, hastabakıcı ve aşıcıları yetiştiren bir hocadır. 1887'de Paris'e giden Ömer, 1891'de Modern Ebe Muallimi olarak Haseki Hastanesi'nde çalışmıştır. 1892'de ilk doğum kliniğini açtırmış, 1900'de kadın ve çocuk sağlığı alanında gösterdiği üstün başarıdan Mirlivalığa yükselmiştir. Osmanlı topraklarında genel sağlık durumlarını korumak, idare edip geliştirmek amacıyla kurulan Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye başkanlığında bulunmuştur. Hemşirelik ve hastabakıcılık teşkilatının yapılandırılması ve meslek olarak kurumsallaşmasında önemli mesafe katettirmiştir. Trablusgarp ve Balkan savaşlarından sonra Hilâl-i Ahmet Cemiyeti faaliyetlerini canlandırmış, Kadınlar Heyetini kurmuştur. 1940 yılında vefat eden Akalın soyadını alan Besim Ömer, hayatı boyunca yönetime mesafeli olurken tıp alanındaki çalışmalara önderlik etmiş ve bu konuda Türkleri yurt dışındaki sayısız kongre ve konferanslarda temsil etmiştir. Sabahattin Ödemiş, "Besim Ömer (1862-1940)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013). Çalışmada Akalın'ın bebek bakım ve beslenmesine dair kaynakları yanında, kendisiyle birlikte dönemin şair, hekim, asker gibi kişilerin yazılarının bulunduğu 4 ciltlik Nevsâllerden yararlanılmıştır. İlk kapsamlı sağlık yıllığı şeklinde bahsedilen kaynak, istatistikî verilerin yanında kamu sağlığı hakkındaki gelişmeler ve tedbirlerden ayrıntılarıyla bahseder.

¹⁵ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Dördüncü Sene, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322a), 252-255. Doktor Besim Ömer, *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322b), 12-13, 22-23. BOA., *DH.UMVM. (Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü)* 96/14.

¹⁶ Mazhar, "Hıfz-ı Sıhhat", *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 1, 12 Şevval 1296, 2. Sadi, "Makale-yi Ahlâkiyye", *Mümeyyiz*, Sayı 7, 9 Receb 1286, 4.

¹⁷ Cüneyd Okay, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk", *Türkler Ansiklopedisi*, 14, (Ankara 2002), 46-48.

annesidir. Bunların terbiye ve tahsili bir kavmin saadetini temsil eder..." düşüncelerinin hakim olduğu aydınlar, açılan darü'l-muallimat, kız sanayi mektebi, kızlara mahsus rüşdiyeler ve ibtidaiyeler ile gelecek üzerinde etkin olacak kadınların eğitileceğini vurgulamışlardır. Böylece iyi bir eş ve anne olmanın yanında iyi bir vatandaş olacağı savunulan kızlara okulda verilen söz konusu derslerin sayılarının arttırılması istenmiştir.¹⁸ Bu dönemde ortaya çıkan "*mütefekkir kadın aydın kitlesi*" ebeveynlik ve ev işleri konusundaki yardımcı konferansları çeşitli yardım cemiyetleri vasıtasıyla da yürütmüşlerdir.¹⁹ Yüzyılın sonlarına doğru basının bu konuya fazlaca eğilmesiyle çocuk bakımı ve ev işlerinden uzaklaşmak isteyen bir kitle ortaya çıkmıştır. Kimileri kızların konumlarına göre bu konuda eğitilmeleri gerektiğini savunurken, kimileri de ısrarla varlıklı aile kızlarının da hizmetçi yanında çocukları ile kendilerinin ilgilenmesi gerektiğini savunmuşlardır.²⁰ Çünkü Osmanlı kadınları Avrupa'dakinin aksine zorunlu çalışma hayatı ile çocuklarını bakıcı ve mürebbiyeye terk etmemişlerdir. Âdeta moda hükmünü aldığından çocuk bakımı, ev temizliği ve yemek için ayrı hizmetçi tutmuşlardır.²¹ Bu sebeple aydınlar hizmetçi tutulacaksa bile eğitimini tamamlayan genç kızların ev idaresi ve çocuk bakımı konusunda bilgili ve tutarlı bir neslin yetişmesine yardımcı olacağını beklemektedir. Burada "*donanımlı bir anne ve eş ailenin temelinde yer almaktadır*" vurgusu hâkimdir.²² Kadınların tahsili aileye zarar vermeden bu kurumu tamamen destekleyici, aile ve toplum huzurunu sağlama doğrultusunda olmalıdır. Kadının görevi ailede düzeni temin etmek, çocukların talim ve terbiyesi ile uğraşmaktır. İlim ve terbiye gören bir kadın kocası ile daha iyi anlaşabileceği gibi çocuklarını da donanımlı bir şekilde yetiştirir. Kadınların

¹⁸ "Tahdis-i Nimet, Tayin-i Meslek", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 1, 10 Rebiyü'l-evvel 1313, 2-3. "Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 3", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 22, 26 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2. "Hanım Kızlarımız Okusunlar", *Çocuk Bağçesi*, Sayı 1, 25 Rebiyü'l-ahir 1323, 5-8. "Kızlarımızı Düşünelim", *Çocuk Bağçesi*, Sayı 22, 25 Rebiyü'l-ahir 1323, 6. "Kızların Tahsili ve Çocuk Büyütmek", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 25, 8 Cemâziye'l-ahir 1313, 1-2.

¹⁹ Şefika Kurnaz, *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), 265-325.

²⁰ "Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 2", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 21, 23 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2. "Aile, İhtar, Ev İdaresi", *Âile*, Sayı 1, 17 Cemâziye'l-ahir 1297, 2-9. "Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 4", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 24, 4 Cemâziye'l-âhir 1313, 3. Şemseddin Samî, "Çocukları Kadınlardan Ayırmak", *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297, 35.

²¹ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, (İstanbul: MEB. Yayınları, 1991), 227-228,230. Ahmed Midhat, *Ana Babanın Evlâd Üzerindeki Hukuk Vezâifi*, (İstanbul 1317), 104-105,174-175.

²² Şemseddin Samî, *Kadınlar*, 2.Tab'ı, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1311), 6,12,18,20-21. Dönemin basınında konu sıklıkla vurgulanmıştır. Mine Erbulmuş, "Bir Çocuk ve Kadın Dergisi Olarak Ayine (1875-1876): Osmanlı Eğitim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019), 38-39. "...Selânik'teki benât-ı İslâmiye'nin meziyeti bundan ibaret kalmayıp, kendi cihâzlarını işlemekle de sa'y ve gayretlerini göstermektedirler. Ne kadar zengin olursa olsun cihâzı başkasına işlettirilmiş bir kız umûm nazarında tembel sayılır. 15-16 yaşına kadar hanım kızlar ilim ve marifetle beraber kadınlık da öğrenerek hayat-ı bakirânelerini geçirirler, hata denilecek bir şey varsa o da burada kızların tez gelin edilerek o esaslı tahsillerin yarım bırakılmasıdır! Tabi bu hata ebeveyne aittir! Şu kadar ki Selânik benâtının zekâ ve gayretlerinde itâatleri kadar çok olduğundan 14 yaşındaki bir kız öğrendiğini unutmadığı gibi zevcelik vazifesi de biliyor, validelik makamını hakkıyla ihrâz ediyor. Bura ahâlisi ekseriya ticaretle meşgul olduklarından genç zevceler lüzumu takdirinde (eğer çocukları müteaddid olup birine sütnine tutmaya mecburiyet görünmüş ve bir hizmetçiye de ihtiyaç hissetmiş ise) açşığı savarak matbahlarına kendileri nezâret etmekle bu yüzden olsun zevcelerinin masrafını taklile sa'y ediyorlar! İşlerinden daha fakir olanlar el işi dikiş gibi şeylerle çalışıp çabalayarak kazandıklarını idare-i beytiyelerine sarf etmekle erkeklerine muavenet ediyorlar. Bunlar az meziyet midir?...." Emine Semiye, "Selânik Terakki Mektebi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 172, 16 Rebiyü'l-evvel 1316, 1-2. Örnekler için bkz. G. Avni, "Kadınlara Hizmet", *Bağçe*, Sayı 2, 26 Zilkâde 1297, 11. G. Avni, "Kadınlara Hizmet", *Bağçe*, Sayı 3, 3 Zilhicce 1297, 21. G. Avni, "Kadınlara Hizmet", *Bağçe*, Sayı 4, 10 Zilhicce 1297, 30. Hamiyet Zehra, "Bir İslâm Kadınındaki Zekâ", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 8, 7 Rebiyü'l-âhir 1313, 5-6.

eğitim görmeleri onları "zevceliğe, anneliğe ve aile reiselğine, hane müdireliğine" hazırlar ve yardımcı olur.²³

Çalışmada dönem değişimlerinin yakından takip edildiği toplumdaki yansımaların izlenebildiği süreli yayınlardan, -ağırlıkta kadın ve çocuk dergilerinden-, hatıratlardan, hekimlerin yazdığı bebek bakım kılavuzu ve çocuk sağlığına dair eserlerden faydalanılmıştır. Aslında gazete ve dergilerde kaleme alınan yazılar da hekimler ve alanında uzman kişilerce yazılmıştır. Amaç sağlıklı bir nesil yetiştirmektir. Bu gaye etrafında geleneksel yöntemlerin yanında çağdaş tıbbın nimetlerinden faydalanıp en azından çocuk gelişiminde kritik 2 yaşı atlatabilmek üzerinde durulmaktadır. Burada en azından beslenme ve bakımdan kaynaklı kayıpları azaltmak konusunda uzmanlar hemfikirdirler. Bu sebeple çalışma bahsi geçen kaynaklar doğrultusunda Osmanlı çağdaşlaşmasında çocuk gelişimindeki bu ilk evrenin aşamalarını irdelemeyi amaçlamıştır.

1. Bakımın Önemli Merhalesi Beslenme

1.1. Anne Sütü

"Analık vazifesi, vezâif-i medeniyenin esasıdır. Kadınlık analıkta tekemmül eder." denilerek çocuk büyütme ve onu terbiye etme meselesinde annelere büyük sorumluluk yüklenmiştir. Ahmed Rıza, bu konuda "dünyada ana kalbinin, ana sütünün yerini tutacak bir şey yoktur" derken, Şemseddin Sami, çocuğun doğup büyüme evresinde annesiyle olan bağını şu satırlarla çok güzel özetlemiştir:

"Kadın, insanın her sinnde, her vakit ve halde muhtaç olduğu bir melce ve cemiyet-i beşeriye efradını birbirlerine rapteder bir rabitadır. İnsan dokuz ay bir validenin rahminde durup onun kanyla beslendikten ve onun hayatıyla yaşadıkten sonra dünyaya gelir gelmez o valide-i müşfikenin memesine asılır; hiçbir şey bilmediği, kendini bile tanımadığı halde validesini bilir ve tanır; fark u temyize muktedir olup söylemeye başladığı vakit en evvel "anne" sözünü söylemeyi öğrenir; yürümeye başladığında birinci işi validesinin yanından ayrılmayıp o nereye giderse arkasından gitmektir. Pederi de validesi gibi båd-ı hayat ise de çocuk, ancak pederine olan ihtiyacını anlamaya muktedir olacak bir sinne vasil olduktan sonra kendisini sevmeye başlar; validesinin muhabbeti ise içtiği sütle beraber kanına hulul eder."²⁴

Hukukçular, çocukların erken çocuklukta duygusal ve fiziksel olarak annelerine daha fazla ihtiyaç duyduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle kadınlar boşanma veya eşlerini kaybetmeleri durumunda erkek çocuklarını 7, kız çocuklarını 9 yaşına kadar yanlarında tutma hakkına sahiptirler. Buna hıdâne hakkı denmiştir.²⁵ Osmanlı arşiv belgelerinde "sagîr", "sagîre" şeklinde ifade edilen çocukluk iki döneme ayrılmıştır. Doğumu takip eden ve bizim de araştırma konumuzun bir dönemini oluşturan ilk 7 yaş çocukluğun gayri mümeyyiz çağını oluşturmuştur. Çocuklar bu yaş aralığında iyi ve kötüyü, doğru ve yanlış birbirinden ayırabilecek ve kendilerine bakabilecek fiziksel ve zihinsel olgunluğa sahip değildirler. Bu nedenle çocukların yaşamlarının ilk birkaç yılını anneleri başta olmak üzere kadınların himayesinde geçirmelerine büyük özen gösterilmiştir.²⁶

²³ "Kızların Tahsili...Mütalââ 3", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1-2. "Kadınların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 1", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 20, 19 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2.

²⁴ Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet, Kadın*, Üçüncü Cüz, (Paris 1324), 43-44. Şemseddin Sami, a.g.e., 11-12.

²⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 135,137. Ali Bardakoğlu, "Hıdâne", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 17, (İstanbul 1998), 467-471. Judith E. Tucker, "Eksiksiz Sevgi: Osmanlı Suriye'si ve Filistin'inde İslam Hukukuna Göre Annelik", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Editör Madeline C. Zılfi, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 235.

²⁶ M. Akif Aydın, "Çocuk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, (İstanbul 1993), 361-363.

Osmanlı kadınlarında her kesim ve dönem için hâkim olan düşünce evlilikten sonra çocuk sahibi olmak ve analık vazifesini kusursuz yerine getirmektir. Halide Edib bu durumu "*iki sene müddetle tek derdim ana olamamaktı. Yirmiden evvel bünyemin ana olmaya müsait olmadığını söyledikleri zaman, iki yıl ayları ve günleri saydım, durdum. Garip olarak bazı kadınlar için ana olamamak, bazıları için de ana olmak saadetini geçen hiçbir şey yoktur.*" şeklinde ifade etmiştir. Hatta üvey oğluna karşı da analık vazifesi yapması gerektiğini düşünen Edib, onunla oyun oynama ihtiyacı hissetmiştir.²⁷

Annenin doğurduktan sonra bebeğine karşı ilk görevi onu beslemesi ve temel bakımlarını karşılamasıdır. İşte burada dönemin uzmanlarının hemfikir oldukları husus, bebeğin anne sütü yoksa tutulacak sütanne sütü o da bulunamıyorsa hayvan sütü almasıdır. Buradaki esas vurgu, bebeğe gelişimsel açıdan en uygun olan ilk 6 ay sütle mümkünse anne sütüyle besleme yöntemidir.²⁸ Anne sütünün olamadığı çeşitli durumlarda sütnine veya sütanne devreye girebilir.²⁹

Avrupa'da sütannelik başlangıçta lüks bir yaşam tarzında yer bulurken, 18 ve 19. yüzyılda sanayileşme ve hızlı kentleşme ile zenginler için soyluluğun göstergesi, alt toplumsal tabakalar içinse bir zorunluluk haline gelmiştir.³⁰ Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki gibi çalışma zorunluluğu olmasa da sağlık sebebiyle sütanne tutulmuştur. Çünkü "*afiyette olan bir annenin yavrusunu sütiyle beslemesi mukaddes bir vazife*"ydi. Pek çok anne gibi bu şekilde düşünen Şair Nigar, Münir'i 14 ay kadar emzirip zayıf düşünce sonrası için mecburen sütnine almıştır.³¹ Fakat bunun yanında "*kübera haremleri*"nde anne sağlıklı olsa da bebek beslemede alternatif yöntem olarak sütanne tutma geleneği vardır.³² Genel anlamda bakıldığında Avrupa'daki sütannelerin aksine 19. yüzyıl Osmanlı dönem aydınlarının anıları sütninelerinin güzel hatıralarıyla doludur. Hatta bebek bakımında anne sütünün en kıymetli alternatifidir ve el üstünde tutulur.³³

²⁷ Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, (İstanbul: Can Yayınları, 2011), 163,161.

²⁸ İbni Sina, bebeğin daha doğmadan alışkın olduğu anne kanına en çok benzeyen ve ona en faydalı besinin anne sütü olduğunu söyler. Murat Yurdakök, *Türk Çocuk Hekimliği Tarihi*, (Ankara: Öztürk Matbaası, 1984), 31. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, Sayı 50, 4 Zilhicce 1317, 3-4. "Hıfz-ı Sıhhatin Lüzumlu Bir Bâbı:Süt Vermek, Sütnineler", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 29, 22 Cemaziye'l-ahir 1313, 2-3. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1309b), 5-6. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Etfal yahud Validelere Nasihat*, (İstanbul: Şir Mürettibiye Matbaası, 1303), 8-9. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1320a), 51, 66, 47-48. Bebeğin hazım olayını bir bardağa koyduğu maya ve pıhtılaşması deneyi ile anlatan Ömer, midedeki sütün pıhtılaşp hazmolunduğunu söyler. Ona göre, insan sütü gayet "*refik ve hafif parçalardan ibaret olmak ve kıvamsız bir pelte teşkil etmek üzere bir nevi pıhtı hasıl eder.*" Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314a), 9-10,14,17.

²⁹ Yurdakök, a.g.e., 31. Doktor Besim Ömer, *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*, (İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1320b), 127. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 22. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 5-6. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Etfal...Nasihat*, 13. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 79. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl yâhüd Ebeveyne Yâdigâr*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314b), 194-198. *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46, 9-29 Kanun-ı evvel 1320, 48, 762. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, 3-4.

³⁰ Orhan Okay, a.g.e., 227-228,230. Ahmed Midhat, *Ana Babanın Evlâd...Vezâîfi*, 104-105,174-175.

³¹ Şair Nigar Binti Osman, *Hayatının Hikayesi*, (İstanbul: Ekin Basımevi, 1959), 18.

³² Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*, Cilt I, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 25-26. Ahmed Midhat, *Ana Babanın Evlâd...Vezâîfi*, 169. Orhan Okay, a.g.e., 227-228. Karay, a.g.e., 15.

³³ Gül Hanım Cengiz, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Çocuk Beslenmesinde Yaygın Bir Gelenek:Sütannelik ya da Sütninelik", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 37/2, (2020):7-8.

Resim 1: Yarım kundaklı bebeği emziren kadın. Kaynak: Doktor Besim Ömer, Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik, s.18.

Önemine binaen hemen her kaynakta sütnininde bulunması gereken ruhsal ve fiziksel özellikler üzerinde dikkatle durulmuştur. 20 ile 30 yaş arasında hekim kontrolünden geçirilen hem fizîken hem ruhen sağlıklı olduğuna inanılan sütninelerin emzireceği çocukla yaşıttaş çocuğu olması aranılan temel özelliklerindendir. Bir nevi sütnin besleyiciliği bu şekilde ölçülürken, yapılan muayenelerle bazı sütnanne ve bebek uyumunun sağlanamadığı görülmüştür.³⁴ Bu konuda babası Ahmet Nedim Servet Tör tarafından kaleme alınan 20. yüzyılın başlarına ait Nevhîz'in büyümesine dair anılarda, annesinin çiçek hastalığına yakalanması sonrası uzun süren sütnanne arayışları verilebilecek en iyi örnektir. Sütnine temininde tam bir kurumsallaşma olmadığından zor bulunan kadınlar, ailevi veya

³⁴ Cengiz, a.g.m., 9-11. Şadan, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 10, 13 Nisan 1329, 4. Sütnine ilânı için bkz. “Sinni 35’ten noksan ve sütü dahi 4 ve nihayet 5 aylık olmak üzere sütnanalığa gitmeyi murad eyleyen olursa Üsküdar’da Eski Hamam’da mahalle bekçisi Tiryaki Mehmed Ağa’ya müracaat eylemesi...” “İlân”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 27, 19 Zilkade 1286, 1. “...Çünkü 20 yaşından aşağı olanların sütü şekeri az, azotlu maddesi ile yağı çok olur. Âdetâ manda sütüne benzer. 35 yaşından ziyâde olanların dahi sütünde mevâdd-ı gıdâiye azdır. Suyun mikdârı ziyadedir...” Zekiye, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 9, 12 Nisan 1329, 4. Doktor Besim Ömer, *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*, 129-130. “Sütnine İntihabı”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 13, 13 Cemaziye’l-ahir 1286, 4. Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 36, 7 Safer 1287, 4. “Sütninede”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 41, 10-13 Teşrin-i evvel 1321, 1. “Sütninede”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 42, 616.

hastalık gibi zorunlu sebeplerle ayrılırken Nevhîz, bu süreçte çeşitli hazım ve beslenme problemleri yaşamıştır.³⁵

Halk dilinde anneden gelen ilk süte “ağız” denilmekte ve Avrupa’dakinin aksine Osmanlı’da fazlaca besleyici olduğuna inanılmaktadır.³⁶ Heywood bu konuda geleneksel olarak Avrupa’da ilk gelen sütün kötülüğü düşünüldüğünden bebeğin bu aşamada başka bir kadının sütü veya şekerli şarapla beslendiğini aksi ispatlanana kadar ilk gelen sütün yararlarının bilinemediğini söylemiştir.³⁷ Osmanlı kadını ise, sütün gelmesi 10-12 saati bulunca bebeğe tadımlık şekerli su veya bal vermiştir. Bunda bebeğin sağlıksal açıdan uzun süren açlık krizi ile günümüzdeki gibi “sarılık” olma ihtimalini göz önünde bulundurmuş olsa gerektir.³⁸ Bebeğin memeden kaynaklı beslenememesi durumunda kahve kaşığı, emzik ve “meme” denen günümüzdeki biberon alternatifi araç-gereçler denenmiştir. Fakat genel anlamda bu beslenme araç-gereçleri Osmanlı bebeğinin bakım planına 6-7 aydan sonra dahil edilmiştir.³⁹ Daha ilk aylardan itibaren uzmanlar, gelişimsel açıdan anne sütünün doğru planlamanın önemi üzerinde durmuşlardır. Aksi halde bebekte hazım ve mide problemleri veya yeterli beslenememe sorunları ortaya çıkmaktadır. Buna göre, hekimler tam anlamıyla boşaltılmış her memede 3-4 saatlik döngüyü esas kabul edip, geceleri bu sürenin gelişime göre uzatılabileceğini vurgulamışlardır.⁴⁰

Sütü veren kadının beslenmesi düzenli program dahilindedir. Fazla kilolu olmaması, dengeli beslenmesi tavsiye edilen kadına bolca su, tahin helvası, çorba, bal, ciğer, mercimek, patates, badem, arpa suyu gibi süt arttıran besinler önerilmektedir. Yapay mamalar yenice çıksa bile çocuğun sağlığı açısından anne sütünün besleyiciliğinin tartışılmaz önde olduğu 19. yüzyılın sonları “sütü çekme” veya “süt kesilmesi” tabiri halk arasında yaygındır. Bu sebeple annenin isteği hem fiziken hem ruhen mümkün olduğunca yerine getirilir, fakat kontrol şarttır.⁴¹

³⁵ Aktaran Cengiz, a.g.m., 17-20.

³⁶ “Tabî‘at çocuğa birinci gidâ olmak bağırsakların sâtihlarını temizleyerek kuvve-i ‘uzviyyesini uyandırmak için vâlide memelerinden süt gelinceye kadar, rengi sarı, lüzûcetli bir mâyi‘ tahsis etmiştir ki lisân-ı ‘avâmda buna “ağız” denir. Çocuğa bundan vermek fâ‘idelidir”. “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 5, 8 Nisan 1329, 4. “Hıfz-ı Sıhhatin Lüzümlü...Sütineler”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2-3.

³⁷ Heywood, a.g.e., 83.

³⁸ “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 4. Sarılık olunca çocuk erkekse “dişi kasnı”, erkekse “erkek kasnı” denilen ilaç suda eritilerek burun deliklerine ve dudaklarına sürülür. Ara sıra meme aralarında tülbent içinde badem ezmesi emzirtilir. Musahipzade Celal, a.g.e., 22.

³⁹ Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 5, 15 Rebiyü’l-ahir 1286, 6-7. “Hıfz-ı Sıhhat”, *Çocuklara Rehber*, 3-4. Bazen çocuğa zayıflıktan annesinin sütünü kaşıkla vermek gerekir. Annenin meme başları küçükse, büyük bir çocuğa emzirtmelidir veya eczanelerde satılan âletlere mürâcaat edilmelidir. “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, 4.

⁴⁰ Bergüzar, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 6, 9 Nisan 1329, 4. “Çocuğun alacağı süt miktarı gram olarak hesaplanmıştır. Köylü kadınların yaptıkları gibi memeyi daimî sürette çocuğun ağzında bırakmak câ‘iz olmadığı gibi iş ile uğraşmış çocuğu aç bırakmak da câ‘iz değildir. Bu gibi hâller mazarârâtı mücibtir. Birincisinde çocuk fesâd-ı mi‘deye uğrar, ikincisinde sütün su kısmını emer.” Fahrünnisa Galip, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 7, 10 Nisan 1329, 4. Emine Seher Ali, “Terbiye-i Etfâl”, 2-3.

⁴¹ “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, 6-7. Sennur Sezer-Adnan Özyalçınar, *Bir Zamanların İstanbulu*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005), 233-234. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 15, 18 Nisan 1329, 4. Tör, a.g.e., 116. Cengiz, a.g.m., 19-20. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 80. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 17. Doktor Besim Ömer, *Tabî-i Etfâl...Yadigâr*, 194-198.

1.2. Hayvan Sütü

Anne sütü alamayan yenidoğanlara alternatif olarak hayvan sütü verilmiştir. Keçi, eşek, kısrak, koyun, inek gibi hayvanların sütü arasından uzmanlarca besin değeri yüksek olduğu için tavsiye edilen eşek ve inek sütüdür. Bunlardan özellikle yağ oranı düşük şeker oranı fazla olan eşek sütü, anne sütüne en yakın kabul edilerek hekimler tarafından annelere önerilmiştir. Fakat daha fazla temin edilebilen, besin değeriyle tatmin olunan inek sütü, yenidoğanlara bu dönemde hem Avrupa hem Osmanlı toplumunda verilmiştir.⁴²

Resim 2-3:Bebeğin keçi memesinden beslenmesi. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer. *Tabib-i Etfâl yâhud Ebeveyne Yâdigâr*, s.302,199

Hayvan sütünün besin değerini kaybetmemesi ve daha fazla fayda sağlaması için uzmanlar verilme şekli üzerinde önemle durmuşlardır. Buna göre el değmeden, bekletilmeden veya herhangi bir işlemden geçirilmeden çocuğun direkt hayvan memesinden beslenmesi en faydalı yöntemdir.⁴³ Böyle verilemiyorsa 100-115°, 40-45 dakika kadar evde veya otokolav makinelerinde buhar tazyiki ile kaynatılıp bir defaya mahsus kapaklarca şişelenen sütler bir hafta içinde tüketilmelidir. Ta'kim etmek diye tabir edilen bu işlem günümüzde pastörize etmekle aynıdır ve sütü sterilize etme şeklindedir.⁴⁴ Nitekim Karay, II. Abdülhamid döneminde sütnine tutamayanların “yavrularını emzikle besledik”lerinden ve sütü özel kaplarda pastörize etmenin yaygınlaştığından bahsetmiştir.⁴⁵

19. yüzyıl sonları Osmanlı’da bebeği besleme araç gereçlerinden “emzik” denilen biberonlar devreye girmiştir. İstanbul’da biberon kullanımı yaygınlaşmadan kadınların bebeklerini elle kaşık veya tülbent yardımıyla besledikleri anlaşılmıştır. “En iyi emzik, sade ve temizlenmesi en kolay

⁴² Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 66-68. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 17, 23-27. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 7-10. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Etfâl...Nasihât*, 95-98. Mehlika Rıfat, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 11, 14 Nisan 1329, 4. “Hıfz-ı sıhhat”, *Çocuklara Rehber*, 3-4.

⁴³ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 23. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 77. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 52-53. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Etfâl...Nasihât*, 18-19. Besim Ömer Akalın, *Türk Çocuğu Yaşamalıdır*, (İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi, 1936), 26,36,40. Doktor Besim Ömer, *Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyat*, (İstanbul: Kanaat Matbaası,1339), 68. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 8-12.

⁴⁴ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 57. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 258. Doktor Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 65-74. Doktor Besim Ömer, *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, (1322b), 19-22. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl yahud Ebeveyne Yâdigâr*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314b), 233-241. Gül Hanım Gökteş Cengiz, “Bir Osmanlı Hekimi Besim Ömer ve Çocuk Beslenmesi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, (2022):26.

⁴⁵ Karay, a.g.e., 15.

olandır” diyen Hekim Besim Ömer eserlerinde, toprak desti biçimindeki, meme ucu takılan bardak, kalaydan sırcadan küçük şişe emziklerden bahsetmiştir.⁴⁶ Ucu meme başına benzeyen alt tarafı şişeden oluşan biberonu tavsiye ederken bu dönemde İstanbul hanımlarının kolay temizlenen ağzı geniş, kırmızı kauçuktan üretilen küçük tıpalı şişeyi kullandıklarını söylemiştir.⁴⁷

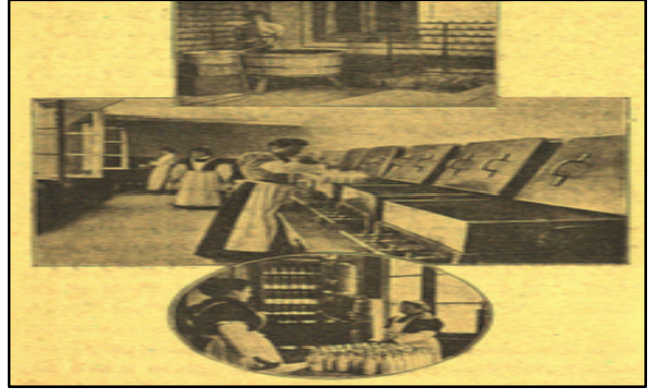
Resim 4: Kullanılması tavsiye edilen ve edilmeyen emzik. Kaynak: Doktor Besim Ömer, Çocuk Büyütmek, s.101.

Osmanlı Devleti’nde her sene binlerce çocuğun kötü süt ile beslenme sonucu atris hastalığı sebebiyle öldüğünü anlatan Besim Ömer, kayıpları azaltmak için ahaliye ucuz ve halis süt temin edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bunun için Şehremaneti ve Belediyelerce yetkilendirilen baytarların nezaretinde şehrin havadar uygun bir yerinde süthaneler kurulmalı, burada yetiştirilen inek ve eşeklerden düzenli süt alınıp pastörize edilmelidir. Nitekim Ömer, yurtdışında bazı köy ve kasabalarda süte ulaşımı kolaylaştırmak için süthaneler açıldığından ve eczanelerde pastörize süt satıldığından örneklerle bahsetmiştir.⁴⁸

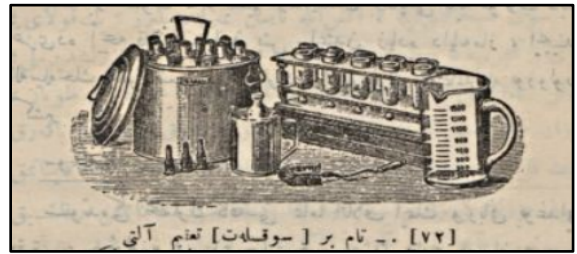
⁴⁶ Aktaran Göktaş Cengiz, a.g.m., 35-37.

⁴⁷ Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 26-27. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfal...Yadigâr*, 205.

⁴⁸ Bu konuda Paris’te belediye meclisince çocuklara verilecek sütü inceleyen memur Muallim Budin, mikroptan uzak sütün fakir annelere ucuz veya ücretsiz verilmesiyle ilgili çalışmalar başlatmıştır. Fransa’da “Süt Damlası” veya “Süt Müessesesi-i Hayriyesi” adıyla kurulan hayrathanelerde fakirlere ücretsiz olarak taze, muayene edilmiş süt dağıtılmıştır. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 256-257. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 116,118.

Resim 5-6: İki farklı müessesedeki süt ta'kimi (pastörileştirme). **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, s.15,21.

Resim 7 ve 8: Süt ta'kimi (pastörileştirme). **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.86,88.

Besim Ömer'in bu isteği 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasında gündemini korumuş ve arşiv belgelerine yansımıştır. 1917 yılı Osmanlı'da buhran dönemi olup büyük savaşların açtığı yaralara karşı çeşitli çarelerin arandığı bir dönemdir. Nüfusu arttırma meselesi tüm milletler gibi Osmanlı Devleti'nin de sorunu olup ilim adamlarınca düşünülen konudur. Bunun için bir taraftan doğumların teşviki, yenidoğanların sağlıklı yaşamasıyla ilgili şartların kaliteli hâle getirilmesi gerekirken diğer taraftan ölümlerinin önlenmesine karşı tedbirler alınmalıdır. Buna göre belgede, bebeklerin ölmesinin en belirgin sebebinin beslenme olduğu vurgulanarak, ilk evrede süt verilen bebeklere anne sütü alamadığında hayvan sütleri içirildiğinden bahsedilmiştir. "...bir müddetden beri memleketimizce de satılmakta olan sütlerin âdeti mahiyeti meçhul sulara ne idüğü belirsiz biraz süt karıştırmak kabiliyetinden bir şey olmakla beraber.." çocukların hastalığına veya ölmesine sebeptir denilmiştir. 1914 yılında Sıhhiye meclisince müzakere edilen mesele Şehremanetine bildirilerek başkentte gereği kadar süthane kurulması, hayvanların sağlığı ile sütçülerin durumlarının kontrol edilerek sattıkları sütlerin muayene edilip dağıtılması istenmiştir. Böylece "etfalın ve süte muhtaç hastaların hakiki süt ile" beslenmeleri imkânı "taht-ı temine" alınacaktır.⁴⁹

Sütün daha kaliteli, içilebilir hâle getirilmesi, fazla kitleye ulaştırılması amacıyla pastörize yöntemi dışında süt soğutma makinelerinin Osmanlı Devleti'ne ithal edildiği tespit edilmiştir. Soğutma makineleri sütü uzun süre muhafaza etme çabası için yüzyılın sonları İstanbul'unda bazı özel şirketler tarafından getirilmiştir. 1879 tarihli bir arşiv belgesinde, bu türden özel tasarlanmış

⁴⁹ BOA., *DH.UMVM.96/14*.

bir makine buz kullanılmadan sütü soğuttuğu, hayvansı ve kötü kokuları yok ederek daha içilebilir hâle getirdiği şeklinde tanıtılmıştır. Fiyatı ise 20,25, 30 dolardır.⁵⁰

Y.PRK.TKM.00002.00054.001

Resim 9: Süt soğutma aleti. **Kaynak:**BOA., Y.PRK.TKM. (Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği) 2/54.

Hekimler hayvan sütünü verirken tıpkı anne sütü gibi öğünlere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde ısrarla durmuşlardır. Yalnız burada verilme şekli dikkat çekicidir. Satıcıların süte su katması ile sokakta satılan sütlerin sağlıksızlığının tartışıldığı dönemde, bakım kılavuzlarında hayvan sütüne belli ölçüde su, şeker, bazen kaymak ve tuz ile anne sütüne yaklaştırarak bebeği besleme yönteminden bahsedilmiştir. Kaynaklarda “anneleştirilmiş süt” şeklinde geçen besin yine 3 saat döngü ile gündüz ağırlıklı olmak üzere tek başına veya anne sütü ile değişimli verilebilmiştir. 1 yaşına kadar bebeğin ortalama 1200-1300 gramdan fazla süt alamayacağını söyleyen Ömer, mide gelişimini ilk hafta 3, bir aylık iken 7, üç aylık iken 10 çorba kaşığı büyüklüğünde tasvir etmiştir.⁵¹

⁵⁰ BOA.,Y.PRK.TKM.2/54.

⁵¹ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 48-51. Mehlika Rıfat, “Terbiye-i Etfâl”, 4.

19. yüzyılın sonlarına doğru bebeğin beslenme planında süt dışında Avrupa'dan gelen eczanelerde satılan gıdalar yer almaya başlamıştır. Bunların yağı alınmış inek sütünden yapıldığı söz konusu döneme gelmeden 17.-18. yüzyılda bebeklerde gelişim bozukluğuna sebep olduğuna dair eleştiriler mevcuttur.⁵² Bunlara çok âşına olmayan Osmanlı hanımı-tıpkı Avrupa köylerindeki gibi-özellikle taşrada süt veremediği durumda yenidoğanına et suyu ile pişirilmiş ekmeğin içinden oluşan bulamaç vermiştir.⁵³ Bir nevi ek gıda dönemine erken başlamıştır. Erken aylarda verilen bulamaçlar çeşitli hazım sorunları ile sağlık sorunlarını beraberinde getirmiştir. Hazım sorunları için badem yağı, keten tohumu, sedef yağı sürmeyi âdet edinen Osmanlı kadınına bir grup âvâm takımı sütünün yetmediği “*ahkâmını kesince*” anne mecburen 5 aylıkken pirinç bulamacı veya “*çiğneme*” diye tabir edilen kendi lokmalarını vermiştir. Yine kolay hazım için sağ ve sol kolu çaprazına gelecek şekilde ayaklarla “*çeyrekleme*” metodu, rahatsızlık uzayınca kurşun döktürme gibi âdetler genelde bu dönemde uygulanır olmuştur.⁵⁴

Resim 10-11: Vakitsiz bulamaç ile beslenen bir çocuk. İyi beslenmeyen bir çocuk. **Kaynak:**Doktor Besim Ömer. *Tabib-i Etfâl yâhûd Ebeveyne Yâdigâr*, s.471,478

1.3. Sütten Kesme Ek Gıda ile Tanışma

19. yüzyılın ikinci yarısında genel anlamda bebek besleme yöntemlerine bakıldığında günümüzdeki ile aynı kalıpları taşıdığı görülmüştür. Uzmanların ilk 6 ayda süt üzerinde ısrar etmeleri dışında bundan sonraki ek gıda aşaması da büyük ölçüde benzerdir. Gelişimsel açıdan bitkisel ve hayvani gıdalar ile tanışan bebeğin bu süreci 6. ve 7. ayda başlar. Ancak Hekim Ömer'e göre, “*süt daha birçok zamanlar çocuğun başlıca gıdası olacaktır.*” Bu dönem memeden kesilme aşaması da olduğundan sürecin aşama aşama işlemesi üzerinde önemle durulmuştur.⁵⁵

⁵² Nevvare Şükran, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 13, 16 Nisan 1329, 4.

⁵³ Zekiye, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 12, 12 Nisan 1329, 4. Avrupa'da bulamacın karşılığı “*panada*”dır. Yine Rus çiftçiler bebeklerine karabuğdaydan tahıl çorbası verirler. Heywood, a.g.e., 82-83.

⁵⁴ Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Hazırlayan Ali Şükrü Çoruk, (İstanbul: Kitabevi, 2007), 6-7. Musahipzade Celal, a.g.e., 22. Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, 6-7.

⁵⁵ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 9-10,13,15,66. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 69-70. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Etfâl...Nasihât*, 138-142. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl...Yadigâr*, 207-209. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, 4.

Resim 12: Süt içen çocuk. Kaynak: Doktor Besim Ömer, *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, s.34

Yeniden gebe kalma, sütün çekilmesi veya ebeveynin çocuğa daha iyi geleceğini düşündüğü kendince kuvvetli besinlere yönelmesi, yüzyılın ikinci yarısında uzmanların üzerinde sıklıkla durduğu “*vakitsiz memeden kesme*” sebepleridir. Burada önemli olan husus, anne sütü ile ek gıda takviyelerini orantılı bir şekilde zamanlamak, sütü azaltırken vücuda iyi gelen besinlerin çeşit ve miktarını arttırmaktır.⁵⁶ Öyle ki 7 veya 10 yaşına kadar öğünlerinin $\frac{1}{4}$ 'ünün süt ve süt ürünlerinden oluşması gerektiğine değinen Besim Ömer, özellikle Osmanlı’da süttten kesilen 12-16 aylık döneme kadar bu ürünleri daha yoğun vermeyi tavsiye etmiştir. 7 aylıktan itibaren “*sago, nayeko, sahleb ve sıklıkla ararot*” denilen nişastalar ile pirinç, arpa, yulaf ve mısır ununu süt, su, et suyu ile karıştırarak yapılan bulamaçlar bebeğe verilen başlıca ek gıdalardır. Yine kuru ekmek kabukları, süt, su, terayağı, tuz ile yapılan tirit ve paparalar bisküvi ile yumurta sarısı 10-12 aylık bebeğe verilen besleyici ek gıdalardandır. Özellikle 1 yaştan sonra bulamaç ve çorbaların miktarı artırılırken yumurtanın tamamı öğüne eklenmiştir.⁵⁷ Burada Besim Ömer bebeklere buğday, arpa, yulaf unundan yapılp verilen ekmeklerdeki besleyiciliğe ayrıca dikkati çekmiştir. Buna göre ekmeklerdeki hububatın kabukları kepek ne kadar ayrıştırılırsa beyazlaşma miktarı o kadar artar ki tarihte devlet adamlarının bunu önleme çabalarına şahit olunmuştur. Bakım kılavuzlarında ise beyaz ekmeğin çocuklarda kemik hastalığına, sıskalığa sebep olduğu belirtilmiştir.⁵⁸

Osmanlı Devleti bebek beslenmesinde “*fitâm*” olarak tabir edilen süttten kesme döneminde annenin sağlığı ile birlikte bebeğin yaşı, cinsiyeti, sağlığı ve yerel gelenekler etkili olmuştur.

⁵⁶ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 66-67. Doktor Besim Ömer, *Çocuk*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1309a), 26-27. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnûmâ-yı Etfal...Nasihât*, 138-142. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl... Yadıgâr*, 207-209. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, a.g.e., 6-7. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, 4. Meryem, “Süt Emen Çocuklara ve Emziren Kadınlara Dair Malumattır”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 7, 29 Rebiyü'l-ahir 1286, 7-8.

⁵⁷ Göktaş Cengiz, a.g.m., 28-29. Meryem, “Süt Emen Çocuklara...Malumattır”, 7-8. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. “Hıfz-ı sıhhat”, *Çocuklara Rehber*, 3-4.

⁵⁸ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 75-79.

Avrupa’da bu süreç 18-24 aya kadar uzarken, Osmanlı Devleti’nde uzmanların daha geç çekme çabalarına rağmen pratikte 18-24 ayı bulurken uygulamada 12-16 ay arasında değişmiştir. Bu dönemi bebeğin ağızındaki 8,10,16 dişin çıktığı döneme denk getirip uygunluğunu ölçenler de vardır.⁵⁹ Ayrıca kız çocuklarının erkeklere kıyasla daha erken süttten ayrıldığı anlaşılmıştır.⁶⁰

“İnsanlarca sevdiği mahrumiyet acılarının birincisi” şeklinde betimlenen memeden kesme sırasında bebeklerin rutinleri bozulduğundan huysuzlanmaları normaldir. Bu süreçte Osmanlı kadınları yine Avrupa’da olduğu gibi bebekte tiksinti uyandırma için göğüs uçlarına mürekkep, kömür tozu ile acı biber uygulamışlardır. Kendilerini bebekten uzaklaştırarak tamamen başka gıdalara yönelmesini sağlamaya çalışmışlardır.⁶¹ Eğer çocuğu bir sütnine emziriyorsa, ebeveynlerce âfiyyeler, hediyeler verilerek sabahın erken saatinde evine uğurlanmıştır. Zaman zaman evinde yoklanan sütninenin maddi manevi ihtiyaçları giderildikten sonra çocukla karşılaşmasına 4-5 ay sonra müsaade edilmiştir. Zira bundan sonra devam ettirilmesi gereken süt akrabalığı ilişkisi mevcuttur. Varlıklı ailelerde başka bakıcılar bu süreçte devreye girerken türlü gösteriler, eğlenceler ve oyuncaklarla çocuklar avutulmuşlardır.⁶²

Bolayır, her ne kadar bünye sağlamlığını annesini 4 yaşına kadar emmesine bağlasa da, hekimler erken süttten kesme kadar geç yaşlara kadar bebeğin sadece sütle beslenmesinin geri dönülemeyecek sağlık sorunlarına yol açabileceğini belirtmişlerdir.⁶³ Her işte olduğu gibi bu işte de denge çok önemlidir. İnsan vücudu için tıpkı günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda küçük yaşlardan itibaren dengeli beslenmeye önem verilerek yetkili makamlar ve sağlık ekiplerince elden gelen tedbirler alınmıştır.⁶⁴

1.4. “Diş Sürmesi” ve Katı Gıda Serüveni

Osmanlı’da çocuğun dişlerinin çıkması ve çoğalarak tamamlanma aşaması katı gıdaya geçme ve tamamen bu besinleri alması için ölçüt kabul edilmiştir. “Süt dişi” olarak ifade edilen toplamda 20’ye ulaşması gereken ilk dişler bebeğin beslenme aşamasında kriter olması dolayısıyla sağlığında önemli bir merhaledir. Gelişim aşamasına göre 2’şer veya 4’der çıkan dişlerin bir bebekte 24 aya geldiğinde tamamlanması beklenir.⁶⁵

⁵⁹ Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Muamelat”, 4. Duben ve Behar, a.g.e., 199. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 88. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, İkinci Sene, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1316), 294. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 145-150. Doktor Besim Ömer, *Çocuk*, 25.

⁶⁰ Heywood, a.g.e., 83-84. Musahipzade Celal, a.g.e., 24. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, 4. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, a.g.e., 6-7. Duben ve Behar, a.g.e., 199. Meryem, “Süt Emen Çocuklara...Malumattır”, 7-8. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, 3-4.

⁶¹ Musahipzade Celal, a.g.e., 24. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, 4. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, a.g.e., 6-7. Heywood, a.g.e., 84.

⁶² Sütnine giderken kaldığı odada terliğini bırakma âdeti vardır. Çünkü eski bir Osmanlı inancına göre, sütninenin haneyle bütün alakasını keserek gitmesi uğur sayılmaz. Ayrıca, çocuk erkek ise evlenme sırası geldiğinde ilk defa kız bakmaya, görüclüğe gidildiği vakit, sütnine hâlâ hayatta ise beraber alınır ve terliği o gün giymesi için hürmeten hanede saklanır. Allahtan hayırlı bir işin gerçekleşmesi beklendiği için, terliğin saklanmasına çok önem ve değer verilir. Abdülaziz Bey, a.g.e., 29-30.

⁶³ Ali Ekrem Bolayır, *Ali Ekrem Bolayır’ın Hatıraları*, (Hazırlayan M.K. Özgül), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1991), 6. Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Muamelat”, 4.

⁶⁴ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 110-111. Tracy Hogg-Melinda Blau., *Bebek Bakım Sorunlarına Mucize Çözümler*, (İstanbul: Gün Yayıncılık, 2008), 192-197.

⁶⁵ Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Muamelat”, 4. Meryem, “Süt Emen Çocuklara...Malumattır”, 7-8. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 88. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1316), 294.

Osmanlı toplumunda anneler dişlerin çıkmasını kolaylaştırmak ve çocukların acısını az da olsa dindirebilmek için ellerine diş kaşıyıcılardan vermiştir. Bunlar çoğu zaman onun boynuna asılan fildişinden, kemikten halka veya oyuncak şeklinde olurken kimi zaman da kaynatılan hatmi çiçeğinden mini şifalı bir değnektir. Yine günümüzdeki gibi çocukların ellerine verilen ekmek kabuğu, havuç, pırasa gibi besinler bu görevi rahatça yerine getirmiştir.⁶⁶ Diş temizliğinde ise misvak, kömür tozu, kına yaprağı tozu öneriler arasındayken ne kadar uygulandığı merak konusudur.⁶⁷

Osmanlı geleneği olan “*diş buğdayı*” yüzyılın sonlarında çoğu evde coşkuyla tekrarlanmıştır. Süt dişlerin teker teker çıktığını gören aile buğdayı haşlayıp şeker, ceviz ile karıştırıp “*evlat yetiştirdim dişi çıktı ilan ve iftiharı*”nı komşuları ile kutlamıştır.⁶⁸ Mesela ebeveynlerinin bu âdetten haberi olmadığı anlaşılan Nevhiz’e komşu sütninesi büyük bir tabak buğday kaynatarak getirmiştir. Ahmet Nedim Bey, âdeti ayrıntılarıyla şöyle kaleme almıştır:

“Biz yemek yerken gelen bu ta’âm-ı nevezhûra biraz toz şekeri biraz dövülmüş ceviz ilavesiyle kaşık çalarken, evde diğer odada sütninen seni büyükçe bir yaygının ortasına oturarak aynı buğdaydan ayırdığı bir miktarını senin başından aşağı dökmüş ve tepende kalan altı tanesini bir iğne ile beyaz ipliğe dizerek bunun kendi kendine dökülünceye kadar senin bir tarafına iştirilmesi tavsiyesiyle içeri göndermiş. Böyle yaparsa diğer dişlerin kolaylıkla çıkacağını ve bizim yediğimiz buğdayın içinde bir para saklı olduğundan, kimin kaşığına gelirse onun sana bir entari yapması lazım geleceğini söylemiştir.”⁶⁹

Âdet yerini buldu mu bilinmez ancak 9 aya kadar ağzında sadece 1 süt dişi bulunan Nevhiz’in diğer dişleri bundan sonra sırasıyla gelmeye başlamıştır. 15 aya geldiğinde 2 azı dişi çıkmaya başlayan Nevhiz’in toplamda 8 dişi bulunmakla ortalamayı uçtan yakaladığı anlaşılmıştır. Babasına göre durum tamamen sık sütnine değişiminden kaynaklıdır. Ancak hatırlanacak olursa Nevhiz’in dönemdeki diğer çocuklar gibi zayıf bünyeli doğmasının da bunda etkili olduğu düşünülmektedir.⁷⁰

Nice zorluk ve hastalık ile çıkan süt dişler yerini kalıcı dişlere bırakmadan –aslında hayat boyu dengeli beslenmek gerekirken sağlıklı, paketli, şekerli gıdalardan uzak durulmalıdır.⁷¹ II. Abdülhamid döneminde sütlü un çikolata ve bisküvi gibi yeni yeni “*frenk gıdaları*” başkente yer edinmeye başlamıştır. Daha önceki sütsüz çikolataların yerini “*kolonial, meunier*” markalı zenci çocuk resimli sütlü çikolatalar alırken; “*marie, petit beurre*” markalı bisküviler şimdilik İstanbul’un Aksaray yokuşundaki iki dükkânda mevcuttur.⁷² Bu gibi yapay besinler isimlerini yeni duyursa da Osmanlı hanımlarının çocuklarına kakao, çikolata, sütlü maltalı çikolata gibi bazı besinleri verdikleri anlaşılır. Şekeri belli oranda beslenme planına dahil eden hekimler, bu gibi gıdalarla fazlasını vermeyi kesinlikle tavsiye etmemişlerdir.⁷³

Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 145-150. Doktor Besim Ömer, *Çocuk*, 25. *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46, 743.

⁶⁶ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 83. Musahipzade Celal, a.g.e., 25. Heywood, a.g.e., 106.

⁶⁷ Emin Osman, “Dişlerin Temiz Tutulmasına Dair Tedbir”, *Bağçe*, Sayı 32, 27 Cemâziye’l-ahir 1298, 254.

⁶⁸ Musahipzade Celal, a.g.e., 25. Sezer-Özyalçınar, a.g.e., 234.

⁶⁹ Tör, a.g.e., 119-120.

⁷⁰ Tör, a.g.e., 14-15, 114-115, 117, 136.

⁷¹ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 287-288.

⁷² Karay, a.g.e., 17.

⁷³ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 75, 83, 111-112. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 285, 360.

Dönemin bazı yazarları çocukluklarının sıkı beslenme rejiminden şikayet etmişlerdir. Adıvar, anılarında “*O günün çocukları her istediklerini yerlerdi. Elleri horoz şekerleri, renk renk ve biçim biçim şekerlemeler yer dururlardı. Halbuki küçük kıza et sebze ve sadece bir parça yemiş verilir, akşamları ise bir bardak süt içirilip yatırılırdı. O günlerde hayatının en büyük isteği, doyuncaya kadar kiraz, patlayıncaya kadar mısır ve hıyar yemektir. Evet...yemek rejimi, her akşama yıkanmak ve gözlerine o yakıcı damlayı damlatmak olmasa, bu evde pek âlâ mesut olacaktı.*”⁷⁴

1.5. Katı Gıda Ağırlıktaki Dönem

Çocukta süttten kesme dönemine kadar bulamaç ve çorbanın hâkim olduğu bir beslenme plânından 20 dişe ulaşıldığı bu dönemde et ve sebze gibi katı gıdalara geçmeye başlanır. Günümüzdeki bebeklerin aksine bu gibi katı gıdalarla oldukça geç tanışan çocuk bundan sonra sade bir yetişkin gibi beslenebilmektedir.⁷⁵ Süt, tereyağı, yumurta; baharatsız, yağsız, sakatatsız her türlü et, gazsız sebze, meyve ile bakliyatların her türlüünü öğünlerine dahil etmişlerdir.⁷⁶

Osmanlı’da sık sık hazım sorunu üzerinde duran hekimler, iyice çiğnemeyi, yemek arasında su içmemeyi, gıdaları çok soğuk veya sıcak almamayı önemle tavsiye etmişlerdir. Hayvanî ve bitkisel gıdaların yeterince ve taze tüketilmesinin altını çizmişler, bu gıdaların faydası veyahut zararının kişisel bazda değerlendirilmesini benimsemişlerdir.⁷⁷ Bu dönemde öğünlerin düzenlenmesi çocuğun yaşı, kilosu ile orantılı bir şekilde ayarlanmıştır. 16-20 aylık döneme geldiğinde yetişkinler gibi 4 öğüne çekilen beslenme düzeninde 10-11 kilo ağırlığında bir çocuk, bezelye ve mercimek ezmeleri, pirinç, irmik, makarna, yumurta, taze peynir, komposto, sebze gibi daha çeşitli beslenir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, çocuğa 1 yumurtadan fazla verilmemesi gereğidir. 20-24 aylık arasında 11-12 kilo ağırlığında bir çocuk, bazen yumurta yerine biraz beyaz et, balık, tavuk alabilir. Daha fazla et ve sebze öğünlerine dahil ederek önceki aylardaki beslenme düzenine devam eder.⁷⁸

Katı gıdalara geçtikleri bu dönemde çocuklar kalaydan, tenekeden veya ağaçtan kaplar, kaşıklar ile tanışmışlardır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise temizliği zor olan ağaç kap kaşıkların yerini kalay ve porselen almaya başlamıştır. 19. yüzyılda bu şekilde yaygınlaşan kapların ucuna çocukların kullanımını kolaylaştırmak için bir meme başı, bir süngü parçası ve tıpa konmuştur. Fincan, tas, bardak çocukların kullandığı diğer beslenme araç gereçleridir. Tıpkı büyükler gibi beslenmesini bardak ve fincandan yapan çocukların emdiği zamanki gibi yanakları hareket etmediğinden uzmanlar söz konusu beslenme gereçlerinin zararlı olabileceğini tartışmış, bu sebeple bakım

⁷⁴ Adıvar, a.g.e., 42-43.

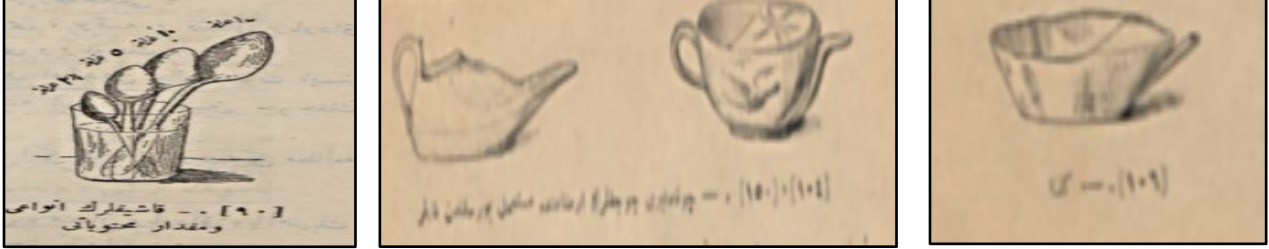
⁷⁵ Burası çocuk beslenmesinde günümüzden ayrılan nadir noktalardandır. Çünkü günümüzde bebek sebzeyle 6. aydan sonra buluşturulurken, et türevi gıdalarla 7.-8. aydan sonra beslenir. 1-2 yaş sonrası “finger foods” diye çok çeşitli beslenme şekli öğünlerine dahil edilen çocuk artık kendi yemeye çalışır. Hogg-Blau, a.g.e., 186-190.

⁷⁶ Cengiz, a.g.m., 30.

⁷⁷ İbrahim Edhem, *Terbiyetü'l-Etfal Risalesi*, (İstanbul 1285), 31-32. Ahmed Faik, “Vezâif-i Etfâl'den Mâbad Muhâfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, Sayı 41, 22 Cemâziye'l-evvel 1287, 3. Ahmed Faik, “Vezâif-i Etfâl'den Mâbad Muhâfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, Sayı 43, 6 Cemâziye'l-ahir 1287, 3. “Hıfz-ı sıhhat vücut”, *Bağçe*, Sayı 21, 9 Rebiyü'l-ahir 1298, 163. “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 2, 15 Rebiyü'l evvel 1303, 15. “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 3, 22 Rebiyü'l evvel 1303, 22. “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 4, 29 Rebiyü'l evvel 1303, 31. “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 7, 20 Cemâziye'l evvel 1303, 55. Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 4, *Çocuk Bağçesi*, 10 Şubat 1320, 6.

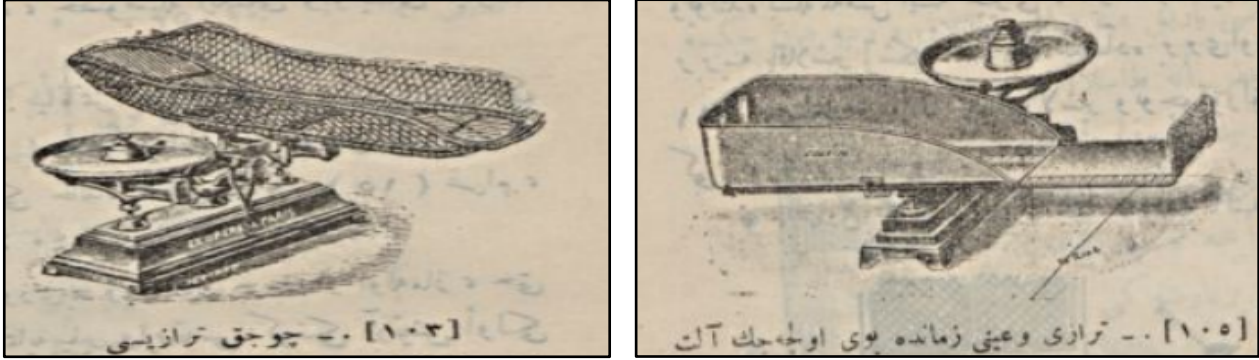
⁷⁸ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 171-172. Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 7, *Çocuk Bağçesi*, 3 Mart 1321, 12. Mazhar, “Hıfz-ı Sıhhat”, 3.

kılavuzlarında fincanlar emziğin büyük bir düşmanı sayılmıştır. Ancak zamanla dereceli emzikler gibi sütün miktarını gösteren dereceli bardaklar yaygınlaşarak tartışmaya nokta koymuştur.⁷⁹

Resim 13-14-15:Bebek beslenmesine uygun kaşıklar ve kaplar. **Kaynaklar:**Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.98. Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, s.57,59.

Çocuktaki gelişimi takip etme besinlerin vücuduna iyi gelip gelmediğini öğrenme açısından hekimler rutin bir şekilde tartılma hususunu önem vermişlerdir. Çocuk beslenmesine önem veren Besim Ömer, belli aralıklarla ölçümün ve hekime muayenenin sağlıklı gelişim açısından gerekli olduğunu savunmuştur. Çocuklarını belli aralıklarla tartmanın ve muayenenin Avrupa tıbbında ve ailelerinde yaygınlığını anlatan Ömer, 19. yüzyılın sonlarına doğru bazı Osmanlı ailelerine bunu kabul ettirdiğini, söz konusu işlemi evlerinde terazi, kantar veya bilhassa çocuk terazisi ile yaptıklarını ifade etmiştir.⁸⁰

Resim 16-17:Çocuk terazisi ve boy ölçecek alet. **Kaynak:**Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.126,127.

Ailesi oldukça ilgili olan ve pek çok sütüne değiştirme gibi talihsizlik yaşayan Nevhiz'in dönemin önemli hekimlerinden Kadri Raşit Bey'e rutin muayenesi ile beslenme planları dönemin varlıklı ailelerinin bebek bakım kılavuzlarındaki pratikleri uygulamaya koyduklarının örneğidir. Pirinç unu çorbasının midesinde hazımsızlık yapmasıyla babası, "hem sana ne gibi şeyler yedirilebileceğini anlamak ve hem vesâyâ-yı tıbbiyesinden (tıbbi öğütlerinden) istifade etmek üzere" hekim Kadri Raşit Bey'e sütünesiyle beraber Nevhiz'i götürdüklerini anlatmıştır. Doktor ayına uygun olarak ona anne sütü ile dönüşümlü öğle ve akşamları birer kahve fincanı ekmek kabuğundan yapılan bulamacı tavsiye etmiştir.⁸¹

⁷⁹ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 58,60. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 17,21-22.

⁸⁰ Doktor Besim Ömer, *Tabîb-i Etfâl...Yâdigâr*, 189. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1315, 321-322. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 126-127.

⁸¹ Tör, a.g.e., 88-89.

Ekmek lapasını sadece iki gün yiyen ve bu sırada tekrar sütüne değiştiren Nevhiz kısa süre sonra tekrar hekime götürülmüştür. Kadri Bey, bu sefer Nevhiz'e "*bir okka suyla kaynatılan bir yemek kaşığı buğdayı*" ilk aşamada sabah akşam kahve fincanı tabağı kadar önermiştir. Faydası görüldüğünde kıvamın arttırılmasını ve dördüncü hafta boza şeklinde verilmesini uygun görmüştür.⁸² Bu besin de Nevhiz'i tam doyumayınca Nevhiz bir taraftan geçici komşu sütünesinden faydalanırken, diğer taraftan yarımşar fincan arpa ve pirinçten oluşan yeni lapa beslenmesine geçmiştir.⁸³ Bu gıdaların yaramadığı bebeğe yulaf unu lapası 3-4 öğün bir kahve fincanı verilmiştir.⁸⁴ Burada dikkati çeken nokta ilk aşamada miktar ve öğünlerin az olup zamanla arttırılmasıdır. Bunun alerjinin durumu için yapıldığı anlaşılır. 13 aya geldiğinde hekim muayenesi ve kararıyla süttten kesilen Nevhiz, gündüzleri üçer saat arayla yulaf, buğday lapası ve hafif kahveli sütle beslenmiş, babası sade sütü ona "*kavga dövüş biraz bardakla*" içirebildiklerini söylemiştir.⁸⁵

17 aylığa erişen Nevhiz'i annesi tekrar Hekim Kadri'ye götürür. Amacı, "*yiyeceği ve iştahsızlığı için rey ve mütalaasını almak*"tır. Buna göre, hekim onu

"arız u amik(enine boyuna) dinlemiş, muayene etmiş dişlerine, yürüyüşüne bakmış. Sende hiçbir arıza görememiş ve pek tabii bir surette neşv ü nema bulduğunu(yetişip geliştiğini) ve mevcut dişlerine nazaran artık biraz ekmekle azar azar her türlü hafif yemeklerden yiyebileceğini küçük cızbız köfte, süt ve biraz tereyağı ile ezilmiş patates, kabak, enginar, hatta pek iyi pişirilmiş pilav gibi şeyleri yemekte bir mahzur olamayacağını ancak bir kere bu suretle karnını iyice doyurduktan sonra beş saat kadar bir şey verilmemek lazım geleceğini söylemiş. Dün akşam birazcık pirzola yedin. Yarınki yemek listesi bir cızbız köfte ile biraz kabaktan mürekkep olacak zannederim. Akşamları bermu'tâd bir taze yumurtanın sarısıyla biraz süt verilecek." demiştir.⁸⁶

18 aylık olan Nevhiz'in artık damak tadı oluşmaya başlamış zira yemek tatlarını ayırıp beğenmediklerini yememiştir. Cızbız köfteden hazzeden Nevhiz'e her öğün köfte vermek zorunda kalan ailesi yumurta sarısını beğenmeyince verememişlerdir. Ölçüsünde çilek, kiraz gibi mevsim meyvelerini tüketen Nevhiz'e badem ezmesi ve çikolatayı günde en fazla üç kere birer parça vermişler, tatlıya düşkünlüğünden şikayet etmişlerdir.⁸⁷

19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başları Osmanlı Devleti'nin başından büyük savaşların geçtiği buhranlı dönemleriydi. Bu sebeple alt ve orta gelirli ailelerin durumlarının sıkıntılı olduğu, varlıklı ailelerin ise değişkenliği göze çarpmıştır. Mesela Nevhiz'in ailesi onu hayatta tutabilmek için elinden geleni yapmış, dönemin çağdaş bebek bakım kılavuzlarındaki gibi büyütme çalışmıştır. Anne sütü vermiş, rutin hekim muayeneleri ile beslenmesini ve diğer bakımlarını aksatmamıştır. 1912 doğumlu Adnan Ergeneli, "*Savaş yıllarında birçok yiyeceğin sıkıntısı çekildiği için, eniştem Arif Bey'in çok zengin ve olanakları çok geniş olmasına rağmen Kalamış'taki sofrasında bulgur pilavı, tarhana çorbası, lahana kapuskası yemekten iflahımız kesilirdi. Zaten o yıllar hemen hemen her evde tarhana ve bulgur yapılırdı. Kartal'da bizim evde çarşafklar üzerine serilip kurutulan bulgur ve tarhanaları hatırlarım. Hatta bulgur pilavı yemekten o kadar bıkmış ve pirinç pilavına hasret kalmıştım ki, bir gün "ben pirinç pilavı isterim" diye çok ağlaması üzerine babasının karaborsadan aldığı pirinci yediğini anlatmıştır. 1911 doğumlu Cahit Uçuk'un "Onlar o günkü*

⁸² Tör, a.g.e., 89, 94.

⁸³ Tör, a.g.e., 114.

⁸⁴ Tör, a.g.e., 116.

⁸⁵ Tör, a.g.e., 128.

⁸⁶ Tör, a.g.e., 146-147.

⁸⁷ Tör, a.g.e., 148-149,166.

bütçelerinin dışına çıkmamaya çabılıyor, yalnızca çocukların yiyeceklerine dikkat ediyorlardı.” sözünden ne durumda olursa olsun halkın çocuklarını gözönünde tuttukları anlaşılmıştır. Bugünkü tabirle “*yememiş yedirmişlerdir.*”⁸⁸

Öte yandan Ergeneli 1912 İstanbul’unda, çocuklara balık yağı veya kuvvet şurubu içirildiğini anlatmıştır. Savaş yıllarında bir taraftan yokluk, ekonomik sıkıntılar anlatılsa da rutinini bozmayan, çocuklarının beslenmesini ön plânda tutan varlıklı ailelerin yaşamları göze çarpmıştır.

“Yemekte içmek üzere evden küçük bir şişe içinde balık yağı verirlerdi. Fakat ben teneffüslerde koşup zıpladıkça şişe içindeki balık yağı köpürüyor, büsbütün berbat bir hal alıyordu. Ben de bunu içmediğim için bahçeye duvarın köşesine döküyordum. Bunu içmediğimi eve söyledim. Zira yalan söylememeye alıştırmıştım. Annem de anlayış gösterip bir daha balık yağı içmememe izin verdi. Eskiden çocuklara bol bol “Hasan kuvvet şurubu” ve daha sık olarak balık yağı içirilirdi. Balık yağının en iyisi Norveç’ten getirilen ve Morina balığından elde edilen “Halis Norveç morina balık yağı” adı altında şişeler içinde satılırdı...Balık yağı içmek hint yağı içmek gibi bir şeydi. Bir kaşık balık yağı içilir ve hemen arkasından bir iki dilim portakal veya bir kaşık toz kahve yenirdi. Berbat bir lezzeti vardı ve insana bulantı ve öğürtü verirdi.”⁸⁹

19. yüzyıl sonları 20. yüzyılın ilk çeyreğinde çocuk bakımındaki uzmanlaşma ailelerin varlık durumuna göre Osmanlı evlerine yansımıştır. Ancak bu tamamen çocuk ölümlerinin önüne geçildiği veya azaldığı anlamına gelmemektedir. Tespit edilen çocuk ölümlerinin çoğunluğunu 0-2 yaş dönemi oluştururken sebeplerini yeme bozukluğu, gıdasızlık, kötü beslenme sonucu ortaya çıkan rahatsızlıklar oluşturmuştur.⁹⁰ Olayın vahameti dönemin uzman hekimi Besim Ömer’in,

“Kadınlarımız şu son senelerde çocuk büyütüp yetiştirmek husûsunda ileriden beri i’lân ve dermeyân edegeldiğimiz kavâ'id-i sâlime-i fenniyeye kısmen olsun ri'âyet etmeğe başladıkları hâlde yine çocukların ve gebelik, lohusalık gibi ahvâl-i tabîye esnâsında kendisini envâ'-yî âfât u emrâza marûz kılan genç ve tecrübesiz kadınların bu seneki hisse-i vefeyâtı bu derecede ise, kim bilir bundan 30-40 sene evveleri bu vefeyât ne kadar müdhiş bir yekûn teşkil ediyordu! Umulur ki, bundan sonraki ihsâiyâtda bu hisse-i felâketin azaldığını görmekle karîrû'l-ayn sürûr u mübâhât oluruz.” sözlerinden gayet tabii anlaşılmaktadır.⁹¹

2. Bakımın Diğer Aşamaları: Temizlik, Giyim ve Uyku

İlk 2 yaşın sağlıklı bebek gelişiminde Osmanlı uzmanları beslenmeyi ağırlıkta tutmuşlar; bunun yanında banyo, tuvalet eğitimi, mevsimine uygun giydirmeye ile uyku aşamalarının üzerinde önemle durmuşlardır. Bu dönemde altına bez ile muşamba bağlanan bebeklere pişiği önleyici pudralar, zeytinyağları sürülürken 8-9 aylık oluncaya kadar günde bir veya haftada 2-3 ılık su ile yıkamanın büyümesinde etkili olacağını belirtmişlerdir. Yüzyılın sonlarında kenarları maden veya porselenden banyoluklar ile su ısıısı için termostatların ve göz yakmayan sabunların yaygınlaştığı anlaşılmıştır.⁹²

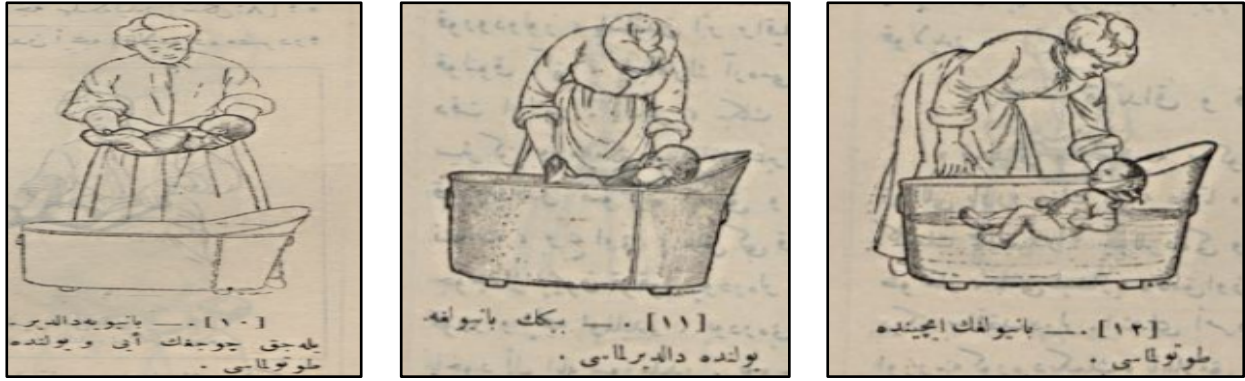
⁸⁸ Aktaran Bekir Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005), 234.

⁸⁹ Adnan Ergeneli, *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 117-118.

⁹⁰ Mehmet Temel-Berke Temel, “1899-1902 Yıllarına Ait İstanbul Ölüm İstatistik Defterleri ve Sağlık Tarihindeki Önemi”, *Tarihin Peşinde*, 20, (2018):308-312. Göktaş Cengiz, a.g.m., 34-35.

⁹¹ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 704-705.

⁹² Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 15,29-30. Asiye Cahit, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 16, 19 Nisan 1329, 4. Belkis, “Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 4, 8 Rebiyü'l-ahir 1286, 4. Bez değiştirme sırasında Nevhiz’in annesi kasıklarına doğru kızartı görünce zeytinyağı sürerken “hekimlerin tavsiye ettiği pudralardansa zeytinyağı daha yararlı” demiştir. Tör, a.g.e., 56. Karay, a.g.e., 8. Emine Seher Ali,

Resim 18: Bebek banyosu. Kaynak: Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.34,35.

Kundaklama âdeti Osmanlı toplumunda geçmişten süregelen bir uygulamadır. Doğumundan önce hazırlanan içinde zıbın, omuz bezi, etek bezi, ayak bezi, ara bezi, tâkiyye(takke), çenber, gömlek, abanî kundak, yarım top şal ve yeşil duvak vb. bulunan kundak takımı içine konulan az şeker, ekmek ile çörek otu serpilerek kibleye asılmıştır.⁹³ İlk 3 ay pamuk, keten, yün ve tülbetten oluşan bu giysiler bebeğe baştan ayağa kat kat, tam ve sıkı uygulanırken, 3. aydan sonra belden yukarısının serbest bırakıldığı yarım kundak şekli benimsenmiştir.⁹⁴ Avrupa’da İngiliz ve Fransız usulü kundaklama şekli yaygın bir şekilde uygulanırken, hem burada hem Osmanlı’da uzmanlar bebeklerin eklemelerine zarar verecek, hareketlerini kısıtlayacak sıkı kundaklamayı zararlı görmüşlerdir. Usulünce uygulanan kundaklama, bebeği sıcak tutmanın yanında taşınmasını kolaylaştırdığı gibi zararlı etkenlere karşı da koruyabilir.⁹⁵

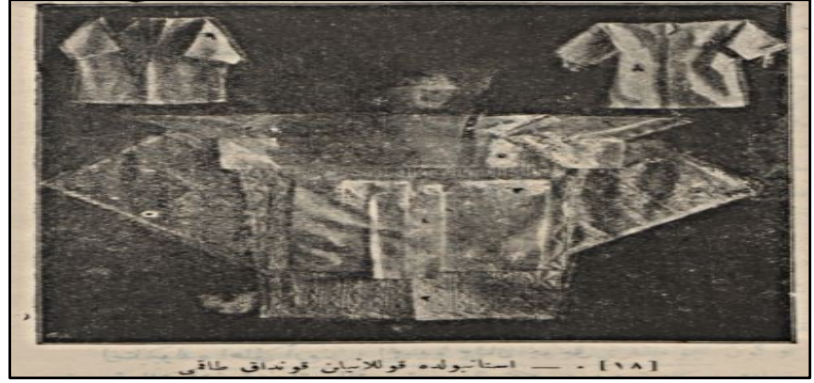
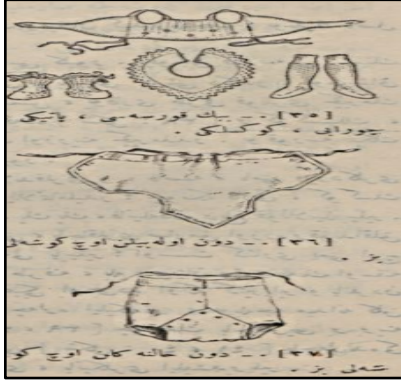
Resim 19-20-21: İstanbul’da kullanılan kundak, oğlan ve kızlara mahsus kundak sübekleri, İstanbul’da müsta’mel yarım kundak. Kaynak: Doktor Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, s.17-18.

“Terbiye-i Etfâl”, 2-3. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 39, 28 Safer 1287, 4. Abdülaziz Bey, a.g.e., 23,28,29.

⁹³ Musahipzade Celal, a.g.e., 20-21. Onur, a.g.e., 196,228-229. Abdülaziz Bey, a.g.e., 11-13.

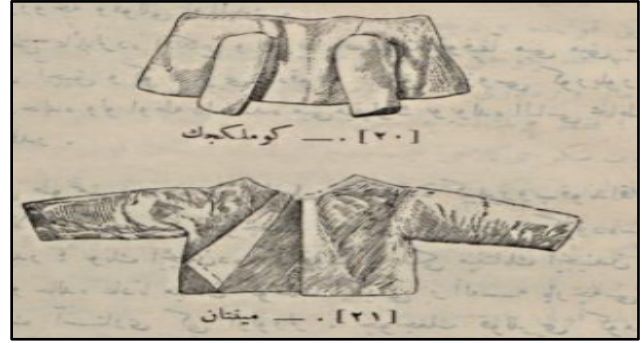
⁹⁴ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tibbiye*, Birinci Sene, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekası, 1315), 331-333. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 39-43. Doktor Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 15-16. Feride, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 4, 7 Nisan 1329, 3-4. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, a.g.e., 6-7.

⁹⁵ Heywood, a.g.e., 84-85. Anadolu’nun farklı bölgelerindeki kundaklama usulü ve beraberinde uygulanan ritüeller için bkz. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tibbiye*, 1315, 327-331, 335-338. Doktor Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 6-7,8-10,11,13. Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, 6-7. Onur, a.g.e., 192. Şemseddin Sâmî, “Sihhat”, *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297, 38-41. “Hıfz-ı sihhat”, *Çocuklara Rehber*, 3-4. *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46.

Resim 22:İstanbul'da kullanılan kundak takımları. **Kaynak:**Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.52,40.

Kundaklamadan sonra genellikle 5.-6. ayda hazır giyim çok yaygınlaşmadığından anneleri giysi hazırlama telâşlı tutmuştur. Mevsimine uygun hazırlanan giysilerin genellikle gömlek, zıbın, entari, hırka ve takkeden oluştuğu anlaşılır.⁹⁶

Resim 23: Kolsuz bir nev'î entari, ruba, gömlek, mintan. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.55,43.

Ahmed Midhat'ın "şu anda kendisinde meme emmek ile uyumaktan başka bir meşguliyet görebilemeyecek olan bu nevzâd-ı acibe"⁹⁷ dediği yenidoğanın büyümesinde beslenme yanında uykunun oldukça önemli olduğu anlaşılır. "Uyku çocukların gıdası hükmindedir" diyen Besim Ömer, bebeklerin uykusunun uzun ve derin olduğunu ifade ederek ilk haftalarda 24 saatin 21'ini uyku ile geçirdiklerini ifade etmiştir.⁹⁸ Uyku süreleri zamanla azalan çocuklar 1 yaşa geldiğinde 14, 5-8 yaş arası 11, 8-12 yaş arası 10, 12-15 yaş arası 9 saat uyumalıdırlar.⁹⁹

Osmanlı'da uyku öncesi "haşhaş veya körükçüoğlu macunu" ile rahatlatılıp rüyalara daldırılan çocukların durumunun vahameti anlatılsa da bu türden geleneksel uygulamaların uzun yıllar

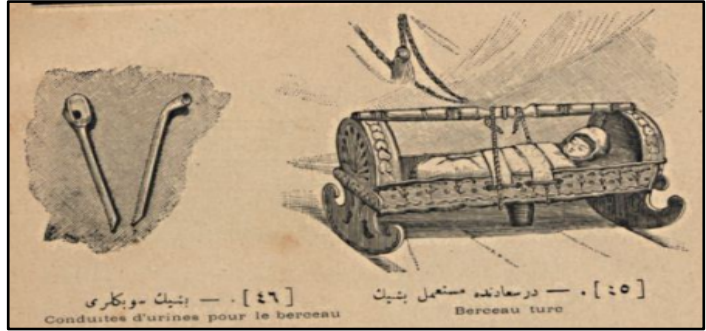
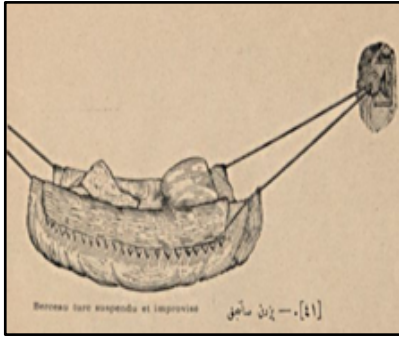
⁹⁶ Onur, a.g.e., 228. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Üçüncü Sene, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan Şürekası, 1320c), 440-442. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 46-47. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1315, 336-338. Mazhar, "Hıfz-ı sıhhat, Ruba giymek", *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 2, 19 Şevval 1296, 2. Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, "Musâhabe-yi Sıhhiye", Sayı 8, *Çocuk Bağçesi*, 10 Mart 1321, 10. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1322a, 108,115,120-121,371."Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan", *Terakki-i Muhadderat*, Numara 40, 6 Rebiyü'l evvel 1287, 3-4. Hayriye, "Çocuk Bakmak", 7-8. Tör, a.g.e., 14-15,26, 38.

⁹⁷ Ahmed Midhat, *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhîyesi*, (Dersaadet 1317), 36,71.

⁹⁸ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 172.

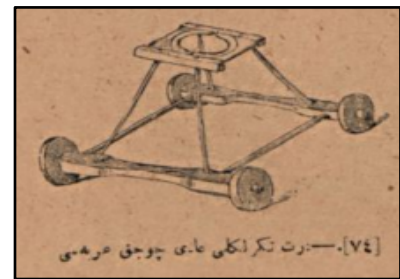
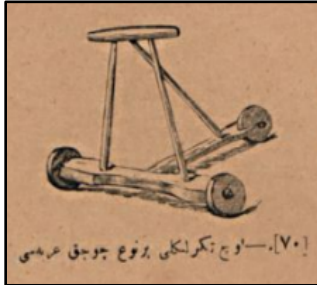
⁹⁹ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 281. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 172. Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, "Musâhabe-yi Sıhhiye", 10.

sürdürüldüğü anlaşılmıştır.¹⁰⁰ Bebeklerin anneleriyle aynı yatakta kalmamaları üzerinde dikkatle duran uzmanlar, âdeti ayrı bir beşik kullanmayı zorunlu görmüşlerdir. 19. yüzyıl sonlarında çağdaş bebek bakımında bir çocuğun ayrı bir oda, yaşına göre modern beşik, karyola, yatak takımı ve eşyaları mevcuttur. Basit, eğlenceli olan bu odanın havadar, temiz 15-18' de bulunması gerekir.¹⁰¹ Erken dönemlerden itibaren kayış, kuşak ve sepetlerin bebek taşıma aracı olarak kullanıldığı, odaların köşelerinde veya ağaçlara bağlanarak oluşturulan bir ip ve çarşaftan ibaret seyyar beşiklerin ilk beşikler olma özelliği taşıdığı anlaşılır.¹⁰²

Resim 24: Bezden salıncak, terk beşiği ve beşik sübekleri. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, s.30,32.

Kullanım aşamasında bakıldığında 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı evlerinde alçak, ayaklı, sallanabilen beşikler yanında karyolaların varlığı göze çarpar.¹⁰³ Ham maddesi ağaç ve demirden olan tülbent ve perde ile kenarları ve tepesi kapalı olan beşikler içerisinde yaygın olanı “*terk beşiği*” şeklinde adlandırılan kafesli ve alttan delikli “*sübekli*” beşiklerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı saraylarında dahi kullanılan bu beşikler temizlik açısından uzmanlarca çok önerilmese de yüzyılın sonlarında yaygınlaştığı anlaşılır.¹⁰⁴ Bebek büyüyüp daha hareketli döneme geçtiğinde yataklar oyun sahası olurken, emekleme ve yürüme aşamasında koltuklardan geçirilen kayışlar, tekerlekli, çıkırık, kapaktan sürmeli ve dört tekerlekli arabalardan faydalanılmıştır.¹⁰⁵

Resim 25: Üç ve dört tekerlekli çocuk arabaları. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, s.41,43.

¹⁰⁰ Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *a.g.e.*, 6. Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 32.

¹⁰¹ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 281. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 55.

¹⁰² Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 30-31.

¹⁰³ Doktor Besim Ömer, *a.g.e.*, 23,31,34-35.

¹⁰⁴ Doktor Besim Ömer, *a.g.e.*, 31,43-44. Karay, *a.g.e.*, 11-12.

¹⁰⁵ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 155-156. Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 41,47. Musahipzade Celal, *a.g.e.*, 25. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, 5.

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı çağdaşlaşma eksenini çerçevesinde çocuklara yönelik yapılan değişimler bu yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde dikkati çekmektedir. En azından gelişen ve değişen şartlarda beslenme ve bakımdan kaynaklı nüfus azalmasının önüne geçmek yöneticilerin plânları dahilindedir. Bu çerçevede çocuk sağlığındaki gelişmeler, Avrupa’da eğitim alan uzman hekimler sayesinde bebek bakım kılavuzlarında kaleme alınmıştır. Bu yöntemler İstanbul’un bazı varlıklı evlerinde uygulama sahası bulmuştur. Eski usul âdetler de bu yenilikler yanında yer alırken âdeta diğer tüm alanlarda olduğu gibi geleneksellik ile çağdaşlaşmanın alternatifleri birlikte harmanlanmıştır.

Bebekleri yaşatmaya yönelik tedbirlerde beslenme ve bakım pratiklerindeki yenileşmelere ilgi oldukça fazladır. Aslında anne ve sütüne verilen önem geçmişten beri Osmanlı bebek bakımında öne çıkan husustur. Ancak yüzyılın sonları bakım kılavuzlarında “*anne sütünün*” hayati önemi vurgulanırken, süt temel besin değeri olarak uzun yıllar bebek beslenmesinde yer almıştır. Öğünlerin sistematize edilip günümüze en yakın “*finger foods*” denilen beslenme yöntemiyle bebeğin gelişim aşamalarına göre besin öğelerine yer verilmesi dönem açısından oldukça önemli gelişmedir. Yeni hijyen şartlarıyla sterilize besin öğeleri, ve sağlıklı bebek rutinleri geliştirilmeye çalışılmıştır. Düzenli kilo alımı, gelişim aşamaları takibi için bebeklerin belli rutinlerle hekimlerce muayene edilerek tartılması, bünyelerine uygun besin plânlarının oluşturulması, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı çocuk sağlığındaki çağdaşlaşmayı göstermesi açısından önemlidir.

Beslenme kadar bebeğin bakım şartları, temizliği, uyku plânı sağlıklı büyümede etkili olan faktörler olarak öne çıkarılmıştır. Bu çerçevede tıpkı beslenmede olduğu gibi uykusu belli bir plâna tâbi olmuştur. Belli saatlerde uyuması gereken çocuklar için günümüzdeki “*güvenli bağlanma*” açısından etkili olan anne yanı beşiklerle kayış, kuşak ve sepetlerin örneklerine rastlanmıştır. Yatak takımlarında fazlaca çeşit kullanan Osmanlı ebeveynlerinin bu konuda bakım kılavuzlarıyla eşgüdümü gitmeyip gelenekselliği ön plâna çıkardıkları duvardan duvara salıncaklar ve sübekli beşiklerden anlaşılmaktadır. Yine kundaklama eskiden beri devam ettirilen bir uygulama olurken, günümüzün yürümeye yardımcı arabalarının çeşitlerine bu dönemde de rastlanılmıştır.

KAYNAKLAR

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi(BOA)

Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM.) 96/14.

*Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)*2/54.

2. Süreli Yayınlar

Ahmed Faik, “Vezâif-i Etfâl’den Mâbad Muhâfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, Sayı 41, 22 Cemâziye’l-evvel 1287, 3.

Ahmed Faik, “Vezâif-i Etfâl’den Mâbad Muhâfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, Sayı 43, 6 Cemâziye’l-ahir 1287, 3.

“Aile, İhtar, Ev İdaresi”, *Âile*, Sayı 1, 17 Cemaziye'l-ahir 1297, 2-9.

Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 36, 7 Safer 1287, 4.

Asiye Cahit, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 16, 19 Nisan 1329, 4.

Belkıs, “Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 4, 8 Rebiyü’l-ahir 1286, 4.

Bergüzar, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 6, 9 Nisan 1329, 4.

Çocuklara Mahsus Gazete, Sayı 46, 9-29 Kanun-ı evvel 1320, 48,762.

Emin Osman, “Dişlerin Temiz Tutulmasına Dair Tedbir”, *Bağçe*, Sayı 32, 27 Cemâziye’l-ahir 1298, 254.

Emine Seher Ali, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329, 2-3.

Emine Semiye, “Selanik Terakki Mektebi”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 172, 16 Rebiyü'l-evvel 1316, 1-2.

Fahrünnisa Galip, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 7, 10 Nisan 1329, 4.

Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 5, 15 Rebiyü’l-ahir 1286, 6-7.

Feride, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 4, 7 Nisan 1329, 3-4.

G. Avni, “Kadınlara Hizmet”, *Bağçe*, Sayı 2, 26 Zilkâde 1297, 11.

G. Avni, “Kadınlara Hizmet”, *Bağçe*, Sayı 3, 3 Zilhicce 1297, 21.

G. Avni, “Kadınlara Hizmet”, *Bağçe*, Sayı 4, 10 Zilhicce 1297, 30.

Hamiyet Zehra, “Bir İslâm Kadınındaki Zekâ”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 8, 7 Rebiyü'l-âhir 1313, 5-6.

“Hanım Kızlarımız Okusunlar”, *Çocuk Bağçesi*, Sayı 1, 25 Rebiyü’l-ahir 1323, 5-8.

Hayriye, “Çocuk Bakmak”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 15, 27 Cemaziye’l ahir 1286, 7-8.

- “Hıfz-ı sıhhat”, *Çocuklara Rehber*, Sayı 50, 4 Zilhicce 1317, 3-4.
- “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 2, 15 Rebiyü’l evvel 1303, 15.
- “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 3, 22 Rebiyü’l evvel 1303, 22.
- “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 4, 29 Rebiyü’l evvel 1303, 31.
- “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 7, 20 Cemâziye’l evvel 1303, 55.
- “Hıfz-ı Sıhhatin Lüzumlu Bir Bâbı:Süt Vermek, Sütineler”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 29, 22 Cemaziye’l-ahir 1313, 2-3.
- “Hıfz-ı sıhhat vücut”, *Bağçe*, Sayı 21, 9 Rebiyü’l-ahir 1298, 163.
- “İlân”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 27, 19 Zilkade 1286, 1.
- “Kadınların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 1”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 20, 19 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2.
- “Kızlarımızı Düşünelim”, *Çocuk Bağçesi*, Sayı 22, 25 Rebiyü’l-ahir 1323, 6.
- “Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 2”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 21, 23 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2.
- “Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 3”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 22, 26 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2.
- “Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 4”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 24, 4 Cemâziye’l-âhir 1313, 3.
- ”Kızların Tahsili ve Çocuk Büyütmek”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 25, 8 Cemaziye’l-ahir 1313, 1-2.
- Mazhar, “Hıfz-ı Sıhhat”, *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 1, 12 Şevval 1296, 2.
- Mazhar, “Hıfz-ı sıhhat, Ruba giymek”, *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 2, 19 Şevval 1296, 2.
- Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 15, 18 Nisan 1329, 4.
- Mehlika Rıfat, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 11, 14 Nisan 1329, 4.
- Meryem, “Süt Emen Çocuklara ve Emziren Kadınlara Dair Malumattır”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 7, 29 Rebiyü’l-ahir 1286, 7-8.
- Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 4, *Çocuk Bağçesi*, 10 Şubat 1320, 6.
- Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 7, *Çocuk Bağçesi*, 3 Mart 1321, 12.
- Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 8, *Çocuk Bağçesi*, 10 Mart 1321, 10.
- Nevvare Şükran, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 13, 16 Nisan 1329, 4.
- Sadi, “Makale-yi Ahlâkiyye”, *Mümeyyiz*, Sayı 7, 9 Receb 1286, 4.
- “Sütinede”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 41, 10-13 Teşrin-i evvel 1321, 1.

“Sütninede”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 42, 616.

“Sütnine İntihabı”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 13, 13 Cemaziye’l-ahir 1286, 4.

Şadan, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 10, 13 Nisan 1329, 4.

Şemseddin Sami, “Çocukları Kadınlardan Ayırmak”, *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297, 35.

Şemseddin Sâmi, “Sihhat”, *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297, 38-41.

“Tahdis-i Nimet, Tayin-i Meslek”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 1, 10 Rebiyü'l-evvel 1313, 2-3.

“Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 5, 8 Nisan 1329, 4.

“Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 39, 28 Safer 1287, 4.

“Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 40, 6 Rebiyü'l evvel 1287/6 Haziran 1870, 3-4.

“Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 33, 8 Muharrem 1287, 4.

“Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varakanın Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 35, 29 Muharrem 1287, 3-4.

Zekiye, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 9, 12 Nisan 1329, 4.

Zekiye, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 12, 12 Nisan 1329, 4.

3.Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Cilt I, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Adivar, Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Can Yayınları, 2011.

Ahmed Midhat, *Ana Babanın Evlâd Üzerindeki Hukuk Vezâifi*, İstanbul:1317.

Ahmed Midhat, *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhîyesi*, Dersaadet:1317.

Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet, Kadın*, Üçüncü Cüz, Paris:1324.

Akalın, Besim Ömer, *Türk Çocuğu Yaşamalıdır*, İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi, 1936.

Aydın, M. Akif, "Çocuk", TDV İslâm Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), ss.361-363.

Balikhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Hazırlayan Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kitabevi, 2007.

Bardakoğlu, Ali, “Hidâne”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 17 (İstanbul 1998), ss.467-471.

Bolayır, Ali Ekrem, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, Hazırlayan M.K. Özgül, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1991.

- Cengiz, Gül Hanım, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Çocuk Beslenmesinde Yaygın Bir Gelenek: Sütannelik ya da Sütünelik”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37/2, (2020):1-25.
- Doktor Besim Ömer, *Çocuk*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1309a.
- Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1309b.
- Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1312.
- Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314a.
- Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl yâhûd Ebeveyne Yâdigâr*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314b.
- Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Birinci Sene, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1315.
- Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, İkinci Sene, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1316.
- Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1320a.
- Doktor Besim Ömer, *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1320b.
- Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Üçüncü Sene, İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan Şürekâsı, 1320c.
- Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Dördüncü Sene, İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322a.
- Doktor Besim Ömer, *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322b.
- Doktor Besim Ömer, *Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyat*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1339.
- Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Etfal yahud Validelere Nasihat*, İstanbul: Şir Mürettibiye Matbaası, 1303.
- Duben Alan-Behar, Cem, *İstanbul Haneleri 1880-1940*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Erbulmuş, Mine. “Bir Çocuk ve Kadın Dergisi Olarak Ayine (1875-1876): Osmanlı Eğitim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019.
- Ergeneli, Adnan, *Çocukluğunun Savaş Yılları Anıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Göktaş Cengiz, Gül Hanım, “Bir Osmanlı Hekimi Besim Ömer ve Çocuk Beslenmesi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, (2022): 21-41.
- Heywood, Colin, *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Hogg Tracy-Blau Melinda, *Bebek Bakım Sorunlarına Mucize Çözümler*, İstanbul:Gün Yayıncılık, 2008.
- İbrahim Edhem, *Terbiyetü'l-Etfal Risalesi*, İstanbul:1285.

- Karay, Refik Halid, *Üç Nesil Üç Hayat*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, yy..
- Kurnaz, Şefika, *Osmanlı Kadınının Yükseliş (1908-1918)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.
- Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1991.
- Okay, Cüneyd, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk", *Türkler Ansiklopedisi*, 14 (Ankara 2002), ss.41-56.
- Onur, Bekir, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Ödemiş, Sabahattin, "Besim Ömer (1862-1940)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Sarı, Nil, "Mekteb-i Tıbbiyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, 29, (Ankara 2004), ss.2-5.
- Sezer, Sennur-Özyalçiner, Adnan, *Bir Zamanların İstanbulu*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005.
- Şair Nigar Binti Osman, *Hayatımın Hikayesi*, İstanbul: Ekin Basımevi, 1959.
- Şemseddin Sami, *Kadınlar*, 2.Tab'ı, İstanbul: Mihran Matbaası, 1311.
- Temel, Mehmet - Temel, Berke, "1899-1902 Yıllarına Ait İstanbul Ölüm İstatistik Defterleri ve Sağlık Tarihindeki Önemi", *Tarihin Peşinde*, 20, (2018):305-317.
- Tör, Ahmet Nedim Servet, *Nevhîz'in Günlüğü*, İstanbul: YKY Yayınları, 2008.
- Tucker, Judith E, "Eksiksiz Sevgi:Osmanlı Suriye'si ve Filistin'inde İslam Hukukuna Göre Annelik", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*", Editör Madeline C. Zilfi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss.230-249.
- Yurdakök, Murat, *Türk Çocuk Hekimliği Tarihi*, Ankara: Öztürk Matbaası, 1984.